

Ana Zotova,
Zorica Kuburić, Zlatiborka Popov-Momčinović, Marko-Antonio Brkić, George Wilkes

Preporuke za aktivnosti na izgradnji pomirenja iz perspektive praktičara organizacija civilnog društva

CEIR / Relwar,
Novi Sad / Sarajevo 2021.

**Ana Zotova,
Zorica Kuburić, Zlatiborka Popov-Momčinović,
Marko-Antonio Brkić, George R. Wilkes**

**Preporuke za aktivnosti na izgradnji pomirenja
iz perspektive praktičara organizacija civilnog društva**

**CEIR / Relwar
Novi Sad / Sarajevo 2021.**

Preporuke za aktivnosti na izgradnji pomirenja iz perspektive praktičara organizacija civilnog društva

Autori:

msr Ana Zotova, Centar za empirijska istraživanja religije, Novi Sad - Sarajevo, glavni autor
prof. dr Zorica Kuburić, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Zlatiborka Popov-Momčinović, Univerzitet u Istočnom Sarajevu
mr. sc. Marko-Antonio Brkić, Univerzitet Hercegovina u Mostaru
dr George R. Wilkes, Univezitet u Edinburgu

Recenzenti:

prof. dr Zilka Spahić Šiljak, Filozofski fakultet, Univerzitet u Zenici
prof. dr Duško Trninić, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci

Urednik:

msr Ljiljana Ćumura, Centar za empirijska istraživanja religije, Novi Sad - Sarajevo

Izdavači:

CEIR – Centar za empirijska istraživanja religije, Novi Sad - Sarajevo
Univerzitet u Edinburgu, Projekt RELWAR

Godina izdavanja: 2021.

ISBN 978-86-84111-37-3

© Projekt *Religija i etika u ratu i stvaranju mira* Univerziteta u Edinburgu i Centra za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini. Sva prava zadržana. Ovaj Izvještaj može biti umnožavan u obrazovne svrhe samo ukoliko sadrži obaveštenje o autorskim pravima. Projekt *Religija i etika u ratu i stvaranju mira* osmišljen je u cilju promocije akademskih istraživanja o pitanjima koja iskrsavaju u konfliktnim i postkonfliktnim situacijama, naročito tamo gdje se sukob oslanja na religiju. Također, promoviše razmjenu između naučnih radnika koji rade na pitanjima etike u svom radu na izgradnji mira, humanitarnim poslovima, kao i vojnih lica zainteresovanih za izgradnju i očuvanje mira. Za više informacija, pogledati: <https://relwar.wordpress.com>, <http://www.diskursi.com> i <http://www.ceir.co.rs>.

Sadržaj

Kratak pregled Izvještaja	7
Tok istraživanja i korištene metode	9
<i>Ciljevi istraživanja</i>	9
<i>Napomene o načinu istraživanja</i>	9
<i>Planirane organizacije civilog društva i razlozi njihovog odabira:</i>	12
Prepreke za rad OCD na pomirenju i normalizaciji života	17
<i>Prepreke u oblasti politike</i>	17
<i>Gubitak socijalnog kapitala</i>	19
<i>Gubitak ekonomskog kapitala</i>	20
<i>Prepreke u oblasti vjerskih institucija</i>	20
<i>Prepreke u obrazovnom sistemu</i>	21
<i>Savremene tehnologije i mogućnost manipulacije</i>	22
<i>Konflikt lojalnosti privatnoj i javnoj sferi, nesigurnost, usadene predrasude</i>	22
<i>Prepreke u civilnom sektoru</i>	22
Prijedlozi za aktivnosti OCD na izgradnji mira i normalizaciji života	25
<i>Podsticanje države da odgovorno radi svoj posao</i>	25
<i>Podsticanje razrešavanja trauma iz prošlosti bez rituala pomirenja i nametanja krivice</i> ...26	26
<i>Ratne traume i kako ih prevazići</i>	27
<i>Izgradnja društva i zajedničke vrijednosti</i>	29
<i>Očuvanje prirodne sredine koja je zajednički dom za građane BiH</i>30	30
<i>Povezivanje kako pojedinaca u okviru različitih organizacija tako i civilnog i državnog sektora</i>	30
<i>Praktični koraci ka pomirenju na lokalnom nivou</i>	32
<i>Medijska kultura</i>	35
<i>Ekonomска nezavisnost pojedinca otvara put ka većoj slobodi i ravnopravnosti</i>	35
<i>Obrazovni sistem u konfliktu oko vjerske nastave</i>	38
<i>Prijedlog da se uvede što više sadržaja u neformalno obrazovanje</i>	42
<i>Uticaj vjernika i vjernica na rekonstrukciju zajednice</i>	43
Zaključci i implikacije za dalje istraživanje.....	47
Summary in English.....	49
Dodatna literatura	51
Recenzija.....	53

Kratak pregled Izvještaja

Izvještaj pred vama je poseban u pogledu traženja odgovora od strane stručnjaka koji se fokusiraju na realne i krajnje lokalne, društvene, ekonomске i obrazovne probleme u nekim od najizazovnijih sredina u BiH. Želeli smo ispitati pretpostavke o mogućim aktivnostima pomirenja i stvarne potrebe stanovništva. Izvještaj sabira komentare stručnjaka aktivnih pri šest organizacija civilnog društva sa kojima smo imali sastanke, te ukazuje na izazove sa kojima su se susretali kroz organizovanje aktivnosti pomirenja. Fokusirani su na neposredne potrebe vrlo različitih skupova marginalizovanih grupa na lokalitetima širom BiH. Kažu da su aktivnosti pomirenja neophodne za zaštitu blagostanja građana u svim dijelovima zemlje. Samo će namernim angažovanjem političara i civilnog društva u radu na pomirenju, korumpirana zloupotreba ogorčenja biti zamenjena javnim životom usredsređenim na stvarne potrebe građana. Organizacije civilnog društva (OCD) uključene u ovaj istraživački rad u najizazovnijim oblastima našeg društva i na najizazovnijim lokacijama u zemlji 1) uviđaju da aktivnosti pomirenja funkcionišu na lokalnom nivou i da ljudi imaju stvarnu korist od njih, 2) uviđaju potrebu za više takvih praktičnih aktivnosti pomirenja na lokalnom nivou i, napisletku 3) uviđaju da treba podsticati saradnju u političkoj sferi, prije svega između političke elite i organizacija civilnog društva. Samo kroz rešavanje navedenih izazova, učesnici koji lokalno rade u najnovijim programima pomirenja imaju šansu da naprave efektivan korak naprijed.

Izvještaj pokazuje čvrsto vjerovanje u programe pomirenja prisutno među predstavnicima i saradnicima organizacija civilnog društva čija stremljenja nisu fokusirana isključivo na pomirenje već i na ekonomsko osnaživanje žena u malim sredinama, očuvanje prirode, formalno i neformalno obrazovanje svih starosnih grupa, umjetnost, rad sa mladima u prevenciji ovisnosti, zaštitu od porodičnog nasilja, djelovanje kroz vjeru u mikrosredinama kao što je porodica i poslovno okruženje itd. Prisutni predstavnici i saradnici nevladinog sektora vjeruju da rad koji je u skladu s izgradnjom mira donosi stvarne i praktične razlike u njihovom radu u pomenutim područjima, da napor u vezi sa izgradnjom mira nisu apstraktna pitanja ili problemi koje treba prepustiti budućnosti. Stoga, može se reći da su praktičari aktivni u nevladinom sektoru naglasili da istinski interes rada na polju izgradnje mira nije ograničen na uzan set političkih interesa ili međunarodno finansiranih „projekata“, već leži u različitim aktivnostima, od očuvanja okoline, preko izgradnje infrastrukture, otvaranja malih preduzeća, umjetničkog stvaralaštva itd. koje zbližavaju stanovništvo i čine njihove živote kvalitativno boljim.

Procjena da je značaj rada na izgradnji mira toliki da utiče na kvalitet djelovanja u okviru svih oblasti i kvaliteta života običnih građana kod predstavnika civilnog društva čije aktivnosti nisu ograničene na pomirenje, ali uvijek se tiču i pomirenja, dodatno osvjetljava posledice namernog ometanja procesa pomirenja. Istaknuto je da pojave namernog ometanja procesa pomirenja treba „iznositi na vidjelo“, a ne normalizovati [shodno riječima jednog govornika u Izvještaju]. Ovdje uključeni glasovi potvrđuju da političare treba učiniti svesnijim njihovog uticaja na lokalne društvene potrebe. Politika podijele blokira izražavanje normalne društvene solidarnosti i saradnje te tako ometa razvoj u okviru svih oblasti društva.

Lokalne, društveno utemljene organizacije civilnog društva koje su bile uključene u ovo istraživanje, koje rade u područjima koja su najosjetljivija na sukobe, ne nastoje učestvovati u sukobima između stranačkih elita, niti između stranaka i samih građana. Naprotiv, navedene organizacije traže da im se pridruže političari, odnosno da budu povezani sa njima, kako bi [političari] kroz saradnju i dijalog sa građanima, bolje razumjeli potrebe koje građani imaju, te probleme na koje nailaze i moguće načine za njihovo efikasno prevazilaženje. Nalazimo da je ovo veliki dio poruke koju predstavnici organizacija civilnog društva žele da prenesu.

Posebnu pažnju obratili smo na mišljenja koja ukazuju na ključne potrebe različitih osjetljivih grupa i na procjene kapaciteta da se kreiraju promjene. Žene, omladina i širok spektar grupa koje su trenutno marginalizovane imaju koristi od praktične aktivnosti pomirenja, jer se na taj način rješavaju njihove potrebe i prepreke sa kojima se suočavaju na individualnom planu. Također su [aktivnosti pomirenja] bitne i za sve ostale osjetljive/marginalizovane grupe, iz razloga što se time vrši pritisak na javne lidere da sistemske promjene, koje su građanima potrebne, stave u središte političke sfere – pokazujući da trenutna politika etnonacionalnog sukoba ne funkcioniše za obične ljudе. Jedna od ključnih izjava stručnjaka, angažovanih u radu sa osjetljivim grupama, jeste da je u trenutnim političkim uslovima normalizovano nanošenje štete društvenom sektoru vrlo širokog spektra, a od strane političkih i javnih učesnika koji se ne zalažu za javne potrebe. Suprotno tome, svakodnevni život treba da bude „normalizovan“ pristupom odozdo na gore (tzv. *bottom-up approach*), koji pritom ne polazi od prepostavki o normalnosti podijeljenih pogleda, već stavlja zajedničke potrebe običnih ljudi u središte političkog života.

Učesnici u istraživanju potvrđuju da su poteškoće koje potiču iz okruženja, kao i socijalni, mentalni i fizički zdravstveni problemi kroz koje mladi prolaze, značajno izazvani sistematski ukorenjenim i prihvaćenim štetnim uticajima unutar trenutne političke situacije. Nedostatak društvenog kontakta stvara štetu, a može se rješiti kroz programe koji podržavaju zdrave oblike normalne, senzitivne i brižne socijalizacije. Umjesto apstraktno, pomirenje može djelovati najefikasnije kada se bavi društvenim i političkim odnosima za koje je rad na pomirenju od suštinske važnosti. Oni koji rade u takvim procesima treba da budu u mogućnosti da se povezuju širom zemlje, radeći sa političarima i drugim specijalizovanim institucijama. U suprotnom, ne može se promijeniti sistema šteta koja spriječava zajednice da ostvaruju svoje stvarne i normalne potrebe.

Političari treba da budu dio ove socijalizacije, a ne samo da izlaze i ulaze u proces iz utilitarističkih pobuda. Javno priznanje patnji (na primer, kroz memorijalizaciju), a kao dio procesa pomirenja, stvara ogromnu razliku po počinjenu štetu koju populacija i javne institucije snose, a to se opstruira. Preporučuju se međugeneracijske aktivnosti, jer prošlost nastavlja da utiče na buduće generacije, stoga je treba razumjeti i povezati se sa njom na zdrav način. Ako se problemi prošlosti zanemare, doveće do novih problema u narednim generacijama. Senzitivan pristup traumi može istovremeno voditi osmišljavanje boljih programa koji se odnose na specifične potrebe i specifične dobiti, a bez pozivanja na „pomirenje“, povjerenje i slične pojmove koji asociraju na konflikt. Zbog svog praktičnog fokusa, učesnici šest sastanka sa organizacijama civilnog društva dijele praktične savjete za koje žele da se šire primenjuju. Također, oni dijele praktične probleme sa kojima se susreću kroz posao. Podvlače da, na lokalnom nivou, aktivnosti u cilju pomirenja zaista funkcionišu i daju rezultate tamo gdje su primenjene i omogućene.

Tok istraživanja i korištene metode

Ciljevi istraživanja

Cilj nam je bio rasvetliti perspektive i iskustva stručnjaka koji rade u organizacijama civilnog društva širom zemlje u vezi sa značajem i korisnošću aktivnosti pomirenja na lokalnom nivou i šire. Nastojali smo utvrditi kako oni vide aktivnosti pomirenja u odnosu na svoje radne prioritete i koje su to praktične preporuke koje imaju na osnovu svog iskustva. Da bi bili sigurni koje su njihove pretpostavke o aktivnostima pomirenja i javnoj sferi analizirali smo izjave koje objašnjavaju sljedeća pitanja: Da li aktivnosti pomirenja imaju svoje mjesto u radu aktera civilnog društva usmjerenih na praktične promjene na lokalnom nivou? Kako povezati njihov odnos prema aktivnostima pomirenja sa predstavama o pomirenju koje se koriste u političkoj sferi i od strane međunarodnih donatora? Kako se praktičari organizacija civilnog društva odnose prema izazovima međureligijskih saradnji koje se također povezuju sa aktivnostima pomirenja?

Izabran pristup vođenju fokus grupa imao je za cilj kreiranje otvorenog okvira za diskusiju koji bi omogućio učesnicima da definišu temu o aktivnostima pomirenja na vlastiti način i u vezi sa svojim lokalnim aktivnostima i okruženjem. Na taj način smo izveli šta pomirenje znači ovim akterima bez pristrasnosti ili uticaja istraživačkog tima i drugih spoljnih aktera.

Napomene o načinu istraživanja

Izvještaj je osmišljen kako bi se nadovezali na nalaze iz ranijih etapa istraživanja koje su bile usmijerene na istraživanje stavova opšte populacije o aktivnostima pomirenja, koristeći ankete, fokus grupe i javne sastanke u 13 gradova širom BiH. Spisak objavljenih rezultata dosadašnjih istraživanja naći će se u dalnjem čitanju na kraju ovog Izvještaja. Uz studiju koja se temeljila na intervjuje namijenjenu ispitanicima s utjecajem i iskustvom javne sfere u ovim gradovima, ovaj Izvještaj je osmišljen tako da izvuče iskustvo i perspektive lokalnih aktera civilnog društva, bez unosa pristrasnosti za ili protiv posebnih pristupa procesu pomirenja ili radu na pomirenju. Proces istraživanja usvojio je niz značajnih karakteristika kako bi se smanjila pristranost istraživanja i povećala sloboda sudionika u istraživanju da definiraju ono što je doista važno, što zaista čini razliku, te da bez ograničenja elaboriraju vlastite procjene i preporuke za budućnost. Proces istraživanja uokviren je tako da sami definiraju predmet i njegov odnos prema svom radu.

Istraživački partneri odabrani su tako da predstavljaju vrlo različite sektore civilnog društva, a dolaze s vrlo različitim lokacijama u cijeloj zemlji. Pristupilo se različitim partnerima kako bi se odrazili vrlo različiti uvjeti, s ciljem da se osigura da oni ne odražavaju nijednu društvenu ili političku perspektivu. Partnerske organizacije izabrane su zbog njihovog fokusa na ranjive i marginalizirane sektore društva, pogodene uskraćivanjem i/ili diskriminacijom, s ciljem da se njihov fokus usmjeri na stvarne potrebe i na najizazovnije lokalne uslove, a ne na ideologije promjena ili političke vrijednosti. Proces istraživanja primjereno fokusu na ranjive i marginalizirane društvene grupe dobio je posebnu pažnju u Izveštaju, uzimajući u obzir izazove za ove sektore da

njihov glas bude prepoznat i prihvaćen kao partner za praktične i političke aktivnosti u javnoj sferi. Zaista, u mjeri u kojoj se ranjivi i marginalizirani pojavljuju u akademskim studijama o pomirenju i izgradnji mira, oni mogu biti i objekti generalizacije i polarizacije ideologija. Ovaj Izveštaj je, umjesto toga, osmišljen tako da izvuče iskustvo iz praktičnih aktivnosti koje čine razliku na lokalnom nivou, za partnere fokusirane na rad na lokalnoj razini s vrlo različitim sektorima u nepovoljnem položaju, na primjer: sa korisnicima droga, sa osobama sa invaliditetom, sa mladima iz podjeljenih zajednica, odnosno sa lokacija na kojima su podjele ispolitizirane ili sa izoliranim vjernicama. Proces tumačenja nalaza također je bio namjeran u hvatanju načina na koji se nedostatak i marginalizacija izražavaju u kontekstima, procesima i odnosima, a ne samo u javno planiranim radnjama formalnih institucija. Vidjet će se da su veliku većinu učesnika istraživanja činile žene, te da se to podudara s vodećom ulogom žena u podršci ugroženima, a to je jasno u BiH, kao i u drugim zemljama na regionalnom i međunarodnom nivou.

Istraživački partneri dobili su vrlo općenitu indikaciju interesa istraživačkog tima za odnos između njihovog rada i aktivnosti pomirenja, kao i kratak uvod u prethodna istraživanja tima o stavovima prema aktivnostima pomirenja u 13 gradova. Istraživači su našim partnerskim organizacijama i sudionicima koje su doveli na istraživačke rasprave objasnili da je svrha istraživanja doprinijeti akademskom i javnom razumijevanju odnosa između njihovog rada i aktivnosti pomirenja te da istraživanje nije provedeno s bilo kakvim stranačkim političarima. Motivacija - tačka koja je imala sve veći značaj budući da je to bilo tokom izborne kampanje. Učesnici istraživanja su zatim ohrabreni da sami definišu temu, kako u odnosu na to što pomirenje znači, tako i u odnosu na praktični uticaj koji se može očekivati od rješavanja problema pomirenja u aktivnostima civilnog društva. Dnevni red rasprave ostavljen je otvorenim, a vrijeme dodijeljeno dovoljno dugo da učesnici usmjere diskusiju u skladu sa svojim prioritetima i perspektivama.

Kvalitativna metoda istraživanja ovog Izvještaja značila je da su istraživački partneri ohrabreni da imaju dovoljno mali broj diskutanata kako bi diskusija mogla biti intimna, zasnovana na organizacijskom iskustvu, te biti slobodna i dubinska.

Istraživački tim nije definirao ključne pojmove kao što su pomirenje ili civilno društvo, tako da bi učesnici istraživanja to učinili sami. Slično, istraživački tim je pazio da ne uvodi okvirne pojmove u odnosu na pristupe koje partneri civilnog društva mogu zauzeti prema praksi ili ciljevima, promjenama, društvenim potrebama ili politici. Objavljeni rezultati istraživanja također nije definiran i teorijski uokviren, tako da na partnere ne bi utjecala posebna očekivanja koja bi mogla usko fokusirati relevantnost njihovog iskustva i perspektive. Članovi istraživačkog tima su ukratko predstavili prethodne studije o stavovima javnosti o aktivnostima pomirenja, napominjući da je utvrđeno da lokalno mišljenje u cijeloj zemlji favorizuje aktivnosti pomirenja, posebno na nacionalnom nivou. Ovo istraživanje civilnog sektora, nasuprot tome, uvedeno s fokusom na zasebnu sferu, utjecaj aktivnosti civilnog društva na osjetljive društvene sektore na lokalnoj razini te važnost ili utjecaj aktivnosti koje se odnose na pomirenje za korisnike ili partnere u njihovom radu na lokalnom nivou.

Izveštaj *Preporuke za aktivnosti na izgradnji pomirenja iz perspektive praktičara organizacija civilnog društva*¹ sastavljen je na osnovu šest fokus grupa koje su održane u periodu od 27. juna 2018. do 21. jula 2018. godine. Pet fokus grupa trajale su po 90 minuta, a jedna 150 minuta.

1 Engleska verzija izvještaja nosi naslov: *Recommendations for reconciliation activities from the perspective of practitioners in civil society organizations*.

Tok istraživanja i korištene metode

Broj učesnika je bio od šest do 15. Ukupan broj učesnika na svim fokus grupama na temelju čijih mišljenja je pisan Izvještaj je 60. Nakon uvodnih izlaganja, predstavljanja prisutnih, pristanka na snimanje razgovora (kada ga je bilo) i osnovnih informacija o cilju fokus grupe, najavljeno je da će se razgovarati o smernicama za mir i pomirenje sa kontekstom koji je bio primeren konkretnoj grupi učesnika.

U Bijeljini je u organizaciji Fondacije Lara² održana fokus grupa 27. juna 2018. godine sa 12 učesnica, gdje je bio naglasak na nastojanjima žena da svojim angažovanjem utiču na društvene promjene koje će dati jednaka prava ženama svih nacionalnih i vjerskih pripadanja. Sve učesnice su aktivne članice Fondacije Lara. Fokus grupu vodila je Zorica Kuburić. Razgovor je trajao jedan i po sat. Posle predstavljanja naše namere i tima koji radi na projektu i ličnog predstavljanja voditeljke fokus grupe, predstavili su se učesnici i otpočela je vođena diskusija.

U Tuzli je 29. juna 2018. godine održana fokus grupa u prostorijama Međunarodnog interaktivnog otvorenog centra – MIOC³. Najviše se govorilo o obrazovanju i ulozi mladih u procesu pomirenja. Fokus grupi je prisustvovalo 15 učesnika, a učesnici su bili predstavnici fakulteta Univerziteta u Tuzli, nevladinog sektora, osnovnih i srednjih škola, medija i studenata Univerziteta u Tuzli. Fokus grupu vodila je Zorica Kuburić. Razgovor je trajao dva i po sata. Cilj susreta je bio sa zainteresovanim predstvincima fakulteta, nevladinog sektora, osnovnih i srednjih škola, medija i studenata sa područja Tuzlanskog kantona i ostalih institucija, razgovarati na temu pomirenja i fokusirati se na praktične korake pomirenja u obrazovanju. Predstavnici fakulteta Univerziteta u Tuzli, kao i nastavnici osnovnih i srednjih škola Tuzlanskog kantona su govorili o odrijeđenim poteškoćama s kojim se nose tokom sproveđenja nastavnog procesa predmeta *Kultura religija*. Glavna pitanja o kojim se diskutovalo odnosila su se na *Vjeronauku i Kulturu religija* kao školske predmete i utjecaj procesa odabira tih školskih predmeta na razvoj ličnosti i stavova kod djece.

U Međugorju, u Etno-selu Herceg, održana je fokus grupa 4. jula 2018. godine⁴. Fokus grupa je trajala sat i po vremena. Zlatiborka Popov-Momčinović je bila organizator i voditelj ove fokus grupe⁵. Fokus grupi prisustvovale su po dvije žene iz tradicionalnih vjerskih zajednica (SPC, Katoličke i Islamske zajednice), od toga dvije vjeroučiteljice. Fokus grupa održana je u periodu kad je održan Drugi kongres Mreže vjernica u organizaciji Međureligijskog vijeća u BiH i okuplja oko stotinu žena – muslimanki, hrišćanki i Jevrejki iz raznih gradova Bosne i Hercegovine. Tema Kongresa je „Dobar odgoj kao preduslov za dobру komunikaciju“, što je temelj međureligijskog dijaloga i dijaloga generalno⁶.

U Konjević Polju održana je fokus grupa 21. jul 2018. godine u organizaciji Udruženje žena Jadar. Zlatiborka Popov-Momčinović je vodila ovu fokus grupu u trajanju od sat i po. Broj učesnica bio je 12. Udruženje Jadar iz Konjević Polja osnovano je 2003. godine sa ciljem da u toku povratka porodica na područje opštine Bratunac, tačnije mjesnu zajednicu, Konjević Polje, koja je ujedno

2 <http://fondacijalara.com/>

3 <https://www.miocbih.com/>

4 <https://www.etno-herceg.com/en>

5 Rezultati fokus grupnog intervjuja sa članicama Mreže žena vjernica i aktivistkinjama u Konjević Polju korišteni su i za potrebe publikacije Zlatiborke Popov-Momčinović (2018) Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini: Izazov rodnim ulogama, usta(nov)ljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju. Sarajevo: Fondacija CURE i Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini.

6 Izjave ključnih učesnica i predavačica na panelima mogu se naći npr. na <http://www.svjosip-zenica.com/vijesti-i-dogadanja/mreza-zena-vjernica-jedna-je-od-pozitivnijih-prica-u-bih>

i najveća povratnička zajednica na ovom prostoru, pomogne na bilo koji način. U to vrijeme bilo je aktivno preko 100 članica udruženja. Počeli su sa procesom psihosocijalne podrške ženama povratnicama uz pomoć organizacije Viva žene iz Tuzle. Preko 60% žena na području ove mjesne zajednice su samostalne roditeljke (samohrane majke) ili žene koje nemaju ni jednog muškog člana porodice. Udruženje žena Jadar ima mogućnost da aktivira lokalno stanovništvo i da sa njima u budućnosti radi radionice, društveno ih aktivira i obuči za poslove koje im mogu donijeti dobit, a ženama ekonomsku nezavisnost i sigurnost. Jedan od planova za budućnost jeste da se otvore sekcije za mlade koje bi im pomogle u sticanju različitih znanja i vještina.

U Sarajevu, u organizaciji Udruženja za prevenciju ovisnosti NARKO-NE, održana je 27. juna 2018. godine fokus grupa u prostorijama udruženja u Zagrebačkoj 18. Bilo je prisutno šestoro učesnika fokus grupe, a vodio ju je Marko-Antonio Brkić. Vrijeme trajanja razgovora bilo je sat i po. Udruženje za prevenciju ovisnosti NARKO-NE postoji od 2002. godine i bazira se na edukaciji volontera da rade na prevenciji.⁷

U Ljubuškom je u organizaciji Udruge Agape održana fokus grupa 5. jula 2018, u kafeu Kera-metal. Trajanje sastanka bilo je sat i po. Ukupan broj učesnika ove fokus grupe bio je sedam. Marko-Antonio Brkić zamolio je predstavnike Udruge Agape da se sastanu vezano za projektne ideje s temom pomirenja/povjerenja na području BiH. Cilj sastanka je bio rasprava o idejama i aktivnostima koji lokalno mogu djelovati u svrhu pomirenja. Većinu vrijemena raspravljalo se o ulozi religijskih struktura i marginaliziranih skupina.

Na sastancima sa pomenutim organizacijama civilnog društva predstavljen je naš projekt i posebno rezultati dvije studije: „Faktori pomirenja: religija, lokalni odnosi, ljudi i povjerenje“ i „Pomirenje – sredstvo za borbu protiv nesigurnosti ili način otpora politikama podjele“. Iz prve studije su predstavljeni rezultati kvantitativnog istraživanja iz 2013, a iz druge rezultate sa 13 fokus grupa i 13 događaja iz lokalnih zajednica koje su bile od značaja za organizacije sa kojima smo održavali sastanak. Obje studije se zasnivaju na uvjerenju da ljudi Bosne i Hercegovine imaju puno pravo i moralne resurse za izgradnju povjerenja u zemlji, uprkos učestalom pesimizmu oko pitanja pomirenja i povjerenja u Bosni i Hercegovini kako u lokalnim tako i u međunarodnim medijima.

U nastavku prilažemo spisak organizacija civilog društva koje su planirane za učešće u fokus grupama i razloge zašto su bile izabrane tokom pripreme projekta, tako da možemo uporediti planirano sa ostvarenim. Jedno od dva odstupanja od plana bilo je da organizacija „Žene ženama“ nije učestvovala, jer su u međuvremenu prestali sa radom. Umjesto sa njima održana je fokus grupa sa Udruženjem žena Jadar. Drugo odstupanje od plana je učestvovanje Udruženja za prevenciju ovisnosti NARKO-NE, umesto TPO, koja je također iz Sarajeva. Nije bilo moguće uskladiti postojeće resurse (osobe za učešće, mesto i vrijeme) od strane TPO i CEIR-a sa druge strane. Zadati okvir za održavanje fokus grupe bio je period od mesec dana, od polovine juna do polovine jula 2018. godine.

Planirane organizacije civilog društva i razlozi njihovog odabira:

1. Žene ženama jedno je od prvih registrovanih ženskih udruženja u BIH. Nastalo je kao neformalna grupa tokom rata, radi međusobnog osnaživanja u okolnostima opsade grada, druženja

7 www.prevencija.ba

Tok istraživanja i korištene metode

mimo etničkih granica, pružanja uzajamne podrške i humanitarne pomoći. Učestvovali su i u bitnim aktivnostima kao što su Ženski sud, Žene u izgradnji mira, s naglaskom na emotivni pristup. Tu su i brojne radionice protiv nasilja u saradnji sa školama, potom psihološka podrška za žrtve nasilja i sl. Nasilje nad ženama u privatnoj sferi je i dio šireg strukturalnog nasilja, militarizma i patrijarhata. U međuvremenu se udruženje „ugasilo“ ali su njena osnivačica kao i neke od članica uključene u različite aktivnosti koje se tiču rodne ravnopravnosti.

Plan je da se pozove oko sedam aktivistkinja, jer veći broj razvodni diskusiju, da reflektuju aktivnosti žena u sferi pomirenja, šta se može unaprijediti i kako, imajući u vidu i naše rezultate istraživanja, koje su glavne prepreke, kako se mogu bolje uvezati sa drugim akterima.

2. *Mreža žena vjernica u BiH* je formirana pri Međurelijskom vijeću i okuplja žene vjernice iz različitih religijskih zajednica. Organizovali su prvu konferenciju Susret žena vjernica u Međugorju, kao i druge aktivnosti u sklopu projekta ProBudućnost, na temu pomirenja, a onda i predstavu *Sedam*, u mnogo lokalnih zajednica, gdje su učestvovalo žene iz svih konfesija.

Također, MRV posjeduje prostor za održavanje ovakvog jednog sastanka u centru Sarajeva, i plan je da se pozovu po dvije žene iz četiri tradicionalne vjerske zajednice i možda još dvije iz ostalih vjerskih zajednica. Cilj je da se reflektuju njihove dosadašnje aktivnosti, šta se može unaprijediti i kako, i da se u kontekstu razlika koje su dobijene u našem istraživanju između religioznih i nereligijskih, potom vjerski aktivnih žena stekne dublji uvid. Također, s obzirom na to da su vjerski aktivne žene proaktivnije po našim rezultatima, želimo da npr. vidimo kako da se to afirmiše dalje, kako da se uključi veći broj žena vjernica i sl. kako se njihove aktivnosti mogu bolje uvezati sa aktivnostima drugih aktera.

3. Organizacija *Agape* iz Ljubuškog, osnovana u novembru 2012. godine, ima za cilj edukaciju mladih u polju građanskog aktivizma, demokratije, ljudskih prava, međukulturalnog dijaloga, solidarnosti sa nemoćima, starima i osobama sa posebnim potrebama, njegujući vanvremenanske vrijednosti koje je naše društvo dugo zanemarivalo. Riječ je o nevladinoj organizaciji koja traži socijalnu i kulturnu scenu lokalne zajednice i aktivizam i solidarnost svojih građana. Ova organizacija podstiče obrazovanje mladih na potpuno drugačiji način.

Planiran je sastanak sa 10 ljudi iz rukovodstva udruženja, razgovor o mogućnostima djelovanja u uspostavljanju dijaloga i izgradnji povjerenja prema marginalizovanim grupama svake vrste – sesija o razvoju potencijalnih ciljeva i specifičnih zadataka udruženja u narednom periodu.

4. *TPO*, Sarajevo – nevladina organizacija iz Sarajeva, osnovana 2006. godine, ima za cilj pružanje jednakih mogućnosti i slobodu izbora bez diskriminacije po bilo kom osnovu. Angažovana u razvoju demokratskog civilnog društva kroz obrazovanje, međukulturalni dijalog i podizanje svijesti o rodnoj ravnopravnosti. Njihova misija je razvoj demokratskog civilnog društva sa globalnim etičkim vrijednostima kroz obrazovni, psihosocijalni i interkulturni program.

Bilo je planirano da se održi sastanak sa 7-8 predstavnika ključnog osoblja koji će razgovarati o mogućnostima djelovanja u uspostavljanju dijaloga i izgradnji povjerenja prema marginalizovanim grupama svake vrste – sesija o razvoju potencijalnih ciljeva i specifičnih zadataka udruženja u narednom periodu.

5. *Fondacija Lara* u Bijeljini osnovana je 1998. godine kao nevladina organizacija žena i radi na razvijanju programa zaštite žena od svih oblika rodno zasnovanog nasilja i na osnaživanju

žena za političko i druge oblike javnog djelovanja. Prva je ženska OCD u BiH koja je osnovala sklonište za žrtve trgovine ljudima (2000. godine), u kojem je pomoć pružila za skoro 200 žena. Lara je i danas aktivna u oblasti zaštite žena od nasilja, posebno nasilja u porodici. Upravlja sigurnom kućom za žene i djecu žrtve domaćeg nasilja, vodi volonterski servis SOS telefona za prijavu nasilja i pruža preživjelima od nasilja pravnu i psihosocijalnu pomoć. Od februara 2014. godine, Lara je registrovana kao fondacija. Teži da doprinese kreiranju društvenih odnosa u kojem žena ravnopravno učestvuje u razvojnim procesima. Rad na projektu *Mir sa ženskim licem* (2014) i *Žene za pomirenje* (2015) ukazuje da je ova organizacija značajna za naš projekt i organizaciju dijaloga na temu pomirenja.

Plan je da se u organizaciji fondacije Lara napravi sastanak na kojem će se razgovarati o stanju u porodicama BiH, međuetničkim odnosima, nenasilju i idejama za praktične aktivnosti kojima se porodicama pomaže da grade odnose sa drugima.

6. Međunarodno udruženje *Interaktivne otvorene škole*, čija je direktorka Edina Malkić, u Tuzli. Od 2004. godine povezano se sa 12 škola Tuzlanskog kantona, Osijeka i Novog Sada, što je rezultovalo osnivanjem MIOS-a. Mnogi nastavnici prošli su stručna usavršavanja nastavnog procesa sa zajednicom kao resursom za učenje. Udruženje radi kao mreža. Riječ je o agenciji za razvoj škola i stručno usavršavanje nastavnika.

Bio je plan, koji je i ostvaren, da se okupe nastavnici koji rade na fakultetu, kao i u osnovnim i srednjim školama i razgovaraju o obrazovnom sistemu i njegovom doprinosu procesu pomirenja u Bosni i Hercegovini.

Na temelju održanih fokus grupa, napravljeni su izvještaji za svaku od njih, kao i transkripti sastanka sa fondacijom Lara i MIOC Tuzla, koji su ušli u obradu putem analize sadržaja za Izvještaj koji je pred vama. Brojna su pitanja koja su se iskristalisala razgovorima na fokus grupama. Iz različitih uglova kako pripadanja tako i ličnog i kolektivnog iskustva izdvojili su se odgovori koje smo potom prepoznali kao zajedničke u analizi svih izvještaja s fokus grupa. Neka od pitanja o kojima se raspravljalo su sljedeća:

1. Kako djelovati na odgojno-obrazovni sustav?
2. Da li je rješenje poboljšanje ekonomske situacije?
3. Koje je rješenje za socijalne, političke i ekonomske faktore koji negativno utiču na proces pomirenja?
4. Treba li fokus govora o budućnosti biti samo na mladima? Drugo, jasno je da se mnoge stvari i uvjerenja djeci donose iz kuće. Ukoliko djelujemo na obitelj, ulazimo li time u intimu svakog pojedinca?
5. Koje aktivnosti bi se mogle finansirati iz proračuna, a da imaju učinak na međuetničke odnose i izgradnju povjerenja?
6. Kako djelovati na zauzimanje zdravog odnosa prema ratnim iskustvima i kako djelovati na ustanovljavanje istine i pravde koja se odnosi na ratna dešavanja?
7. Neki članovi misle da je duhovnost resurs koji treba iskoristiti. Koja je uloga hrišćanskih i islamskih poglavara, vjeroučitelja i vjeroučiteljica, vjernika i vjernica?

Tok istraživanja i korištene metode

Mišljenja s fokus grupe po pitanju procesa pomirenja i izgradnje mira u Bosni i Hercegovini iznećemo u dva bloka, prvo ćemo navesti prepreke koje stoje na putu procesa pomirenja ometajuće za njihovu oblast djelovanja, a potom prijedloge koje navode učesnici fokus grupe. Redosled kojim u izvještaju navodimo prepreke prati učestalost pojavljivanja u iskazima. Na prvom mjestu smatra se odgovornom državna politika i politika političkih partija koja se u javnom prostoru propagira kao opšti trend. Moć ostalih aktera u društvenom životu nije mala i svako može imati udijela u doprinosu procesu pomirenja, ali da bi proces bio stabilan potrebno je da dopre do državne politike. U tom nastojanju vrlo su aktivne organizacije civilnog društva, čija mišljenja se izdvajaju u konkretnim koracima koje su oni već preduzimali ili imaju ideju da bi bilo dobro da se preduzmu.

Prepreke za rad OCD na pomirenju i normalizaciji života

Prepreke u oblasti politike

Prva prepreka koju izdvajamo jeste u oblasti politike koja dominira svim oblastima u Bosni i Hercegovini. Život se normalizuje ali politika nikako. Posle rata prvo je razbijena blokada slobode kretanja, pa onda prihvaćeno da se vodi proces o ratnim zločinima. Nakon pokušaja ustavnih promjena 2006. proces je krenuo unazad, jer je došlo do svojevrsnog okretanja u desno kod glavnih političkih subjekata⁸.

„Obzirom na oružani sukob koji smo imali, mislim da se tu život razvija i da žvimo sve tolerantnije i suživot odvija i da je sa odmicanjem godina sve se više normalizuje, ali se politika ne normalizuje. Politika je definisala neke podjele, koje ne bi morale biti takve, ali političari zloupotrebljavaju i vode i dalje političku retoriku i izbore dobijaju kao da je ovo devedeseta a ne 2018. I dalje je pitanje vitalnih nacionalnih interesa glavno političko pitanje i onda striktno insistiranje na entitetskim nadležnostima posebno vlasti RS i onda entitetski ineteres obično oko para i to je prilično teško, idemo unazad, mi smo imali jednu fazu kada je djelovalo da idemo naprijed, 2008-2010. Išlo je teško ali je djelovalo da idemo naprijed. Prvo je razbijena blokada slobode kretanja, pa je onda prihvaćeno da se vodi proces i ta sudska istina o ratnim zločinima je prihvaćena i publikovana je jednako, pa je došlo do tih ustavnih promjena 2006. kada je oboren i onda, od tad se vraća nacionalizam kao ključna politička agenda.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Budući da se državna politika pre svega reflektuje u medijima, ono što dominira i što remeti proces pomirenja jeste mržnja koja se širi i prenosi preko medija, a i po društvenim mrežama. Sagovornici smatraju da mediji ne proizvode mržnju, već da je oni raspiruju, reflektuju i prenose. Dakle, emocionalna stanja i svest građana kreiraju poličari atmosferom u državi, svojim izjavama i svojim postupcima. Možda su i mediji izmanipulisani, možda su sredstvo ratnohushkačke politike, ali bi mogli biti i sredstvo pomirenja. Da li oni sami imaju moć da zaustave, profilitiraju, smanje mržnju koja se odašilje u političkim nastupima? Da li bi amortizacija političke strasti mogla u medijima da ima svoje uporište? I društvene mreže nisu samostalni kreatori mržnje, ona se negdje hrani i ona čini društvene podjele jačim i društvo nestabilnijim.

„Najviše ima na društvenim mrežama govor mržnje i u medijima koji repliciraju našu političku stvarnost. Političari diktiraju govor mržnje. Nisu mediji oni koji proizvode mržnju, sadržaje sa govorom mržnje, nego oni repliciraju našu političku stvarnost.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Pre svega izgradnju mira otežava politika nacionalnih podjela. Podjele su utemeljene u nacionalnim i vjerskim razlikama. One se provlače u političkim partijama. Koristi se i religija da bi se te razlike produbile i zloupotrebljava se u funkciji podjela. U obrazovnom sistemu podjele se

⁸ Pojašnjenje: „Nacionalne političke elite su bile najbliže usvajanju amandmana na Ustav Bosne i Hercegovine 2006. godine, u vrijeme usaglašavanja tzv. aprilskega paketa ustavnih amandmana. Kako, međutim, nijedna partijска elita više ne uživa monopol na glasove birača svoje nacije, pa je Predstavnički dom Parlamentarne skupštine partijski fragmentiran, bilo je teško postići potrebnu dvotrećinsku većinu. Glasanje o tzv. aprilskom paketu je pokazalo da su se partijske elite u okviru pojedinih nacija podijelile prema tome da li prihvataju reviziju Ustava koja nije njihov krajnji politički cilj, ali je prihvatljiva u postojećim političkim okolnostima, ili odbacuju svaku reviziju koja nije u skladu sa njihovim temeljnim političkim principima“ (Goran Marković 2009: 80).

produbljuju jer djeca u jednom broju škola idu odvojeno u smenama tako da se ne susreću, dijele isti prostor u različito vrijeme. Najveći broj škola ima podjeljenu djecu po nacionalno vjerskoj osnovi na predmetima kao što su vjeroučenje, istorija, geografija i maternji jezik. Tako se društvo raslojava i učesnici fokus grupe sa organizacijama civilnog društva su ukazali na to da ta politika ne vodi integraciji društva.

Razdvajanja se produbljuju prije svega u politici, koja kreira obrazovni sistem. Stiče se utisak da se narod najmanje pita, da su organizacije civilnog društva nemoćne samostalno da unesu promjene ali da daju doprinos u oblastima kojima se bave prvenstveno na lokalnom nivou, potom regionalno i na državnom nivou, ali to postižu umrežavanjem kako sa drugim organizacijama civilnog društva, tako i saradnjom sa političkim akterima. Na fokus grupe sa Fondacijom Lara istaknuto je nastojanje da sarađuju sa političkim partijama. One nastoje da što više žena uključe i pripreme za političko djelovanje na ostvarivanju prava žena, prvenstveno radi zaštite. Od svih nastojanja i projekata koje su imale, najteže im ide saradnja po pitanju izgradnje mira i pomirenje jer su tu prepreke u samom sistemu kako funkcioniše država i tu imaju najmanje optimizma. Ipak, ne odustaju jer smatraju da je upravo u malim koracima civilnog društva put ka vidljivosti i tihoj promjeni u javnosti.

„Od svih naših aktivnosti najteže nam ide u oblasti izgradnje mira, tu je mnogo teže, što je nama politički ‘meinstim’ politika nacionalnih podjela. Mi bismo mogli da gradimo mir na nivou Republike Srpske, ali mi moramo da gradimo mir na nivou cele države Bosne i Hercegovine. Ali tu je malo teže postići saradnju, ali radimo. *Lara* smatra da država treba da sarađuje sa svim činiocima koji mogu doprinijeti boljitu i miru. Ali na području mira najteže je sarađivati sa državom. Po pitanju mira lakše nam je sarađivati u RS, a u BiH Federaciji dosta je teško. Međutim, mi se ne predajemo.“ (Predsjednica Fondacije *Lara*)

Proces pomirenja i razvoj društvenih odnosa iz godine u godinu pokazuje tendencije zблиžavanja kada je u pitanju svakodnevni život. S druge strane u javnosti, medijima, političkom predstavljanju društvenih procesa prisutna je ratnohuškačka atmosfera razdvajanja. Prema zapožanju aktivistkinja u civilnom sektoru, proces pomirenja je do 2010. još i imao zamaha i uspeha, međutim od tada ide sve teže. Razlozi koji takvu politiku usmjeravaju nalaze se u političkom pragmatizmu ostajanja na vlasti. Oduvek je bila jasna manipulativna tehnika: „Zavadi pa vladaj“. Ona se u Bosni i Hercegovini uspješno primjenjuje. Krivicu za to učesnice fokus grupe Fondacije *Lara* nisu tražile u međunarodnoj zajednici, one krivicu preuzimaju kao dio vlastitog naroda i vlasti koja ga vodi. Iako ljudi koji nisu nacionalisti imaju najviše ukazano povjerenje za pomirenje, oni nemaju moć jer su diskvalifikovani prijateljstvom sa drugima, a to se odavno smatralo izdajom, kada su neprijateljske podjele afirmisane politikom straha od drugoga. Drugi razlog manipulisanja politikom nestabilnosti jeste finansijske prirode jer se na taj način međunarodna zajednica bavi finansijskim pomaganjem.

„Od 2010. nama je teško. Mi možemo sarađivati sa vlastima o svemu i svim oblastima ali što se tiče pomirenja i izgradnja mira, to je potpuno nepoželjna oblast u političkoj agendi. U ovome trenutku mislim da bi lakše izglasati zakon o gej brakovima nego zakon o komisiji za istinu i pomirenje. Do te mere se usijalo. Mislim da je to pitanje političkog pragmatizma, zato što je mnogo lakše na posvađanom narodu zadržat vlast i privilegije i kontrolisati to nešto bogatsva koje imamo u zemlji nego što ćete dobit. I još nešto zadržavaju pažnju međunarodne javnosti i dovlačiti novac u zemlju Bosnu i Hercegovinu i održavati se tako. Mislim da je to jedna politička igra“. (Predsjednica Fondacije *Lara*)

„Vladajuće garniture u BiH, bez obzira iz koje grupe dolaze, one vladaju na račun nacionalne podjele. Sve vladaju na taj račun. Glavna njihova politika je to nacionalno razdvajanje. I oni to znaju da im je to jedino uporište. Inače bi ljudi zbrisali davno. Onda oni to gaje, oni to svim sredstvima, putem svojih partija, oni to na

Prepreke za rad OCD na pomirenju i normalizaciji života

neki način njeguju i podržavaju ono što ide tome u prilog. Što znači podržavaju vjeronauku u školama, mislim da koriste jako mnogo da koriste religiju u Bosni i Hercegovini.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Na pitanje da li narod ima onaku politiku kakvu zaslužuje ili je narod izmanipulisan političkim igrarama nije moguće odgovoriti jednostavno jer su povezani uticaji. Udjela ima i ljudska slabost da prihvata sitnu dobit vjerujući u politička i partijska obećanja o zaposlenju, a zanemaruje opšte dobro. Političke manipulacije počinju s jedne strane izazivanjem straha, prebacivanje krivice na drugoga, izazivanjem mržnje, s druge strane lažnim obećanjima da će pružiti privilegije i protekciju, obezbediti posao ako glasaju za njih.

„Što je najgore Oni te ucjenju sa radnim mjestima koja još nisu otvorena, kao ako budete glasali onda ćemo da vas zaposlimo i tu se 'primaju' na to, ja se izvinjavam na izrazima. Jednostavno ne shvataju da mogu mnogo više da izgube, to kako da kažem zajedničko dobro, nego što će dobit tu neku malu korist, koju neće ni dobit.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Na početnu emocionalno-kognitivnu prepreku u vidu politike nacionalnih podjela koju uočavaju žene okupljene na fokus grupi Fondacije Lara, nastavlja se i finansijska prepreka – političke vlasti ne obezbeđuju novac za pomirenje. Razlozi za to su s jedne prepoznati u načinu održavanja na vlasti o čemu smo govorili. Da bi u tome uspeli izazivaju strah od drugog i drugačijeg, distanciraju se međusobno i ne žele ulagati sredstva u zbližavanje naroda. Drugi razlog kojim su objasnjavali učesnici fokus grupe zašto država ne daje novac za proces pomirenja jeste siromaštvo, ekonomска propast društva. Dokaz da je ekonomija i materijalno stanje ljudi loše govori činjenica da sama vlast naplaćuje i prodaje odricanje od državljanstva čime se popunjava budžet. Ali to ne rešava problem dugoročno već ga zapravo i komplikuje.

„Dakle, ako hoćete da završimo ovu vašu priču o našoj saradnji sa vlastima. Mi [Fondacija Lara] dakle sarađujemo sa državnim vlastima i to je naše iskustvo. Možemo utjecati da nešto primjene, na neki zakon, samo ne možemo utjecati [tako] da tražimo pare i zadnjih deset godina da tražimo pomirenje. To su dvije stvari koje ne možete, a sve ostalo možete pregovarati.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Možemo zaključiti da su prepreke u političkoj sferi sistemske prirode, da je politika nacionalnih podjela pronašla svoje uporište i u vjerskim zajednicama i da se društvo diferencira po većinskom statusu vjersko-nacionalnih zajednica. Takav status odgovara političkim strukturama a mehanizmi kojima postižu cilj jesu kreiranje negativne slike o drugome, izazivanje straha i nametanje krivice. Pomirenje nije u agendi političkih partija, njega zagovaraju građani kao pojedinci koji kroz organizacije civilnog društva pokušavaju da pronađu rešenje.

Gubitak socijalnog kapitala

Učesnici fokus grupe ukazali su na nedostatak ljudskog potencijala za funkcionisanje države, pa i za pomirenje. Prisutan je paradox između stope odlazaka iz države i regulative o odricanju od državljanstva BiH kojom se praktično prodaje nacionalna pripadnost. Uplatom od 200 KM lica koja stiže državljanstvo država bivše SFRJ se mogu odreći državljanstva Bosne i Hercegovine, a uplatom od 800 KM lica koja stiže državljanstvo drugih država.

„Mi nemamo više ni ljudski potencijal za ekonomski razvoj jer je nas napustilo najkreativnije radno stanovništvo. Našla sam negdje podatak od prošle godine nekog zvaničnog sajta Ministarstva za vanjske poslove da je po osnovu odricanja od državljanstva BiH u budžet BiH uplaćeno 40 miliona. A negdje je sada 800 maraka do 900 maraka da se odreknete državljanstva, platite da biste se odrekli državljanstva. Šta mislite koliko se građana odreklo od državljanstva BiH? Šta mislite koliko je građana BiH koji su u situaciji da se pitaju da li će izabrati Njemačko ili BiH državljanstvo zadržati?“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Gubitak ekonomskog kapitala

Ekonomska sfera, zapošljavanje i privreda također je dirigovana političkim partijama, tako da politika filtrira društvenu realnost i kreira ekonomsku sferu po principu političkog upodobljavanja. Partijsko zapošljavanje je još jedna prepreka društvenim promjenama i normalizaciji života.

„Najveći je to problem što se preko političkih stranaka događa upodobljavanje za posao. Političke partije su postale vlasnici naših života, naše budućnosti pa i prošlosti.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

„Ljudi koji rade u državnim institucijama maksimalno zloupotrebljavaju i resurse i zaposlene u tim institucijama. I ako je direktor iz jedne političke partije on će isterati sve svoje zaposlene da mu skupljaju glasove i mislim postoji mogućnost zloupotrebe radnih mesta, mi smo politički porobljeni.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Učesnici fokus grupe smatraju da svijest građana čini još jedan faktor koji utiče na ekonomski razvoj. Ovakva svijest se emocionalno očituje u, mogli bi to nazvati, apatiji, depresiji, gubitku životnog poleta ili iscrpljenosti. Sagovornice sa fokus grupe Fondacije Lara smatraju da tome doprinose loši uslovi za rad, naviknutost na humanitarnu pomoći i navike i uvjerenja stečena u socijalizmu. Zajednički problem mnogih država, i jednonacionalnih država nastalih raspadom SFRJ, jeste ekomska kriza i velika stopa nezaposlenosti. Ona se ne može rešiti brzo, stoga je i društvena situacija u ovim zemljama trenutno nezadovoljavajuća. Međutim, moguće je okrenuti se ka privatnom, ka svojoj bašti, dvorištu, proizvodnji i nezavisnosti. Ima neobrađenih površina, ima imanja i napuštenih kuća. Mladi bi mogli da se vraćaju u sela. Život ide dalje. Ako je država propala, ne moraju i pojedinci u njoj.

„Da se razumijemo. Ima malo i do svijesti, mi smo to povukli od socijalizma najgore, da ne želimo da radimo a da imamo, pa smo imali taj period rata kada smo imali humanitarne pomoći, i šverc i te lake zarade. Malo smo previše povukli svijest da živimo a da ne radimo, da nam neko daje pare. Previše smo zavisni od humanitarne pomoći. I to je problem Bosne i Hercegovine.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

„Nismo mi lijeni, samo je to što naš narod neće da radi ako morate da radite od ujutro do uveče a odbijate da preživljavate, e to neće.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Prepreke u oblasti vjerskih institucija

Na panelima u okviru Drugog kongresa Mreže vjernica, među preprekama je posebno podvučeno vjersko licemerstvo (npr. u sklopu panela „Odgoj za oprost“ i „Odgoj za otkrivanje vlastitog smisla“) – jedno se priča na ovakvim skupovima, a drugo unutar vlastitih zajednica. Podvlačena je i činjenica da je vjera postala neki kult a ne istinski način života i da se vrline ne promovišu dovoljno. Istaknuto je da nijedna vjera ne propoveda nasilje, ali da je potrebno i razviti vještine za nenasilje.

Na fokus grupi sa sekularnom organizacijom koja okuplja žene, Fondacijom Lara, uočili smo da žene smatraju da je religija sama po sebi patrijarhalna i da doprinosi društvenim nejednakostima. Također smatraju da je u vjerskim zajednicama žena izmanipulisana i povređena nekorrektnim tumačenjem vjerske literature. Krivica koja se nameće ženi kao biću, i zabrane koje je crkva uspostavila čine da se žena kao biće osjeća manje vrednom. Žene u crkvi nisu ravnopravne. Vjeroučiteljice imaju mogućnost zaposlenja opet u državnom sektoru, samo u nastavi, ali ne i u vjerskim institucijama.

Prepreke za rad OCD na pomirenju i normalizaciji života

„Ženi je prvo zabranjeno iza oltara proć. Meni je bio dovoljan taj prvi pojam, jer prvi osnovne kada je sveštenik rekao: 'ženama i djevojkama je zabranjen ulaz i vi ne smijete tu da priđete' i odmah je rekao: 'zato što su one grešne'. I ja se sjećam te rečenice i dan-danas 'zato što su one grijesne i nose grijeh od Eve'. Ali to ostaje. Odmah sam zamrzla religiju od tog trenutka. Ali to je na mene bio udar, da meni neko kaže da sam ja grešna, a ja sam mala, djete. Ja sad znam što se tiče pravoslavne vjere, ali to se povlači kod svih manje više religija.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Sa druge strane, žene vjernice iz Mreže vjernica ne tumače patrijarhat na način na koji to rade feminističke organizacije. Na osnovu izjava prisutnih članica na fokus grupi čini se da se tradicionalistički pojmljena podjela rodnih uloga prihvata. Također, to što nisu dio hijerarhije interpretirale su kao snagu, da rade odozdo (bottom-up) i dugoročno a ne brzinski.

Prepreke u obrazovnom sistemu

Sistemsko razdvajanje nacija u obrazovnom sistemu BiH prepoznaje se kao zajednički problem koji dezintegriše društvo i otežava mogućnost civilnog stila života. Sve to što se organizuje je po nacionalnom ključu.

„Problem je u manjim sredinama u kojima se još uvijek osjeti podjela, kao što je recimo Novi Travnik. Tu sprovodimo projekt IKS, Interkulturnle kreativne sedmice i zajednički radimo sa mladima iz oba djela. Tu se još uvijek osjeti jaz i djeca ne žele da znaju za druge, tu postoji neka blokada, ignorancija. Jednostavno ne prelaze granicu koja postoji, a ni sami ne znaju zašto.“ (Fokus grupa NARKO-NE)

„Mi nemamo podjeljene dvije škole pod jednim krovom, ali se obrazovni proces odvija tako što postoje različite grupe udžbenika i predmeta zavisno od nacije tako da djeca Bošnjaci uče nacionalnu istoriju po udžbenicima iz Federacije, a Srbi po RS. Mali [je] broj Hrvata pa ne znam šta se dešava s nekoliko djece koja se izražavaju kao Hrvati. Isto je i po pitanju vjeronauke, djeca se opredjeljuju za islam, za pravoslavlje i katoličanstvo. Tako se to negdje odvija da oni svi idu u školu zajedno, ali se u suštini djeca obrazuju po nekim različitim vrijednostima, i organizuju za pojedine predmete tako da rade odvojeno. Mi smatramo da je sekularna država i da vjeronauci nije mjesto u školi.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

„Zaista je to problematično, kada smo spomenuli različite programe po kojima djeca rade iz različitih nacija. Ja mislim da sam od djece čak i čula da su im i knjige iz geografije čak različite, ne znam razlog zašto je, ali ok je to je kao geografija. Tako da bez obzira na kojim su vrijednostima oni odgajani i iz kakve porodice dolaze, sam taj momenat da oni bivaju u osnovnoj školi razdvojeni za pojedine predmete, to mnogo utiče na to kasnije na koji će način oni posmatrati i doživjeti neku vijest o nekom konfliktu koji je uzrokovani nacionalnim podjelama ili nešto da bez obzira što postoji taj suživot i da živimo jedni sa drugima, ovaj, ipak praktično u životu ima tih stvari koje se dešavaju, možda ne trenutno ali će dugoročno sigurno ostaviti posljedice.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Članice Udruženja žena Jadar na fokus grupi obrazovni sistem su istakle kao veliku prepreku za proces pomirenja i smatraju da je njihova sredina, Konjević Polje, tu bila žrtva zloupotreba. Naime, pošto pripadaju entitetu Republika Srpska gdje se negira postojanje bosanskog jezika, a koristi se sintagma jezik bošnjačkog naroda, neki Bošnjaci su podigli još jednu školu u prostorijama koje pripadaju islamskoj zajednici, tj. u sklopu medžlisa, a o čemu se dosta izvještavalо i u medijima. Prema mišljenju učesnica fokus grupe to je pogrešno jer se time djeca samo još više dijele, te da se to trebalo rešavati u hodu, a ne razdvajanjem. U srednjim školama djeca idu zajedno pa im nije jasno što tamo mogu, a u osnovnim ne mogu. Komentarisale su da nikog od političara nije briga da li djeca imaju vrtić, da li se u školama prave neke sekcije da djeca razviju svoje veštine i druže se bez obzira na etničku pripadnost. Stoga naglašavaju da je bitno da se u školama organizuju takve aktivnosti sekcije, klubovi, izleti, jer su ova zajednica i ovaj kraj izolovani.

Savremene tehnologije i mogućnost manipulacije

Problem su i mediji koji male sredine ne posjećuju tj. posjećuju samo kad se desi neki izgred i slično a ne prenose pozitivne priče, aktivnosti koje se organizuju, na primer, u Konjević Polju, Bratuncu, Srebrenici. Malim sredinama se skroz manipuliše i to je velika prepreka izgradnji pomirenja, kažu na fokus grupi Udruženja žena Jadar. Žene iz ovog Udruženja se bore kroz konkretne aktivnosti: druženja, saradnju kroz ekonomsko osnaživanje i slično. „U malim sredinama žive velike žene koje puno toga mijenjaju u svojoj lokalnoj zajednici, u svojoj kući...“ rekla je jedna od sagovornica.

OCD koje rade sa mladima prepreku vide i u dominaciji IT tehnologija, zavisnosti od mobilnih telefona i interneta. Mladi su nezainteresovani i teško ih je dobiti za komunikaciju. Također, prenatrpanost informacija otežava dolaženje do istine.

„Nešto da kažem, kad ste spomenuli internet, pošto predajem to. Upravo je problem, to je davno već, pre pojavе interneta, kad je krenulo s računarima, poplava informacija. Mnogo je lakše bilo doći do istine dok nije bilo dovoljno informacija, kada se istraživalo, nego sada kad su ovako dostupne. Možemo reći da 90% informacija koje su nam dostupne nisu uopšte isitnite, nego su čak i pogrešne. Upravo zato što nas bombarduju, i preko društvenih mreža, informacijama koje su iskrivljene.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

„Po meni ljudi koji su neinformisani stvaraju i predrasude, tenzije i ambijente gdje mi ne možemo dobiti prostora za jednu zdravu atmosferu. To se odražava i u obrazovanju.“ (Sagovornik fokus grupe MIOC Tuzla)

Konflikt lojalnosti privatnoj i javnoj sferi, nesigurnost, usađene predrasude

U okviru razgovora o konkretnim koracima u obrazovanju i faktorima koji mogu da doprinesu miru i pomirenju u zemlji javila se za riječ učesnica fokus grupe MIOC Tuzla, predstavnica World Vision-a. Iznijela je pred grupom ono šta mladi ljudi njima prijavljuju kao ometajući faktor u tom procesu – to je da su kod njih predrasude usađene. Mladi nisu mogli sami da razviju predrasude već su tome naučeni. Vrlo brzo djeca sebi stvore siguran prostor i počnu da dijele svoje nedoumice. Ono što su radnici World Vision-a prepoznali kod većine mlađih, što je i dokumentovano kroz njihov rad jeste problem podjeljenosti mlađih između ponašanja kom su skloni kada su zatvoreni u svom porodičnom okruženju i kada izađu iz kuće. Izvan porodice i nacionalne sredine u kojoj žive govoreći o prijateljima koji su druge vjere napuštaju podjelu na „oni i mi“. Međutim, ostaje osjećaj zbumjenosti i veliki problem kod djece jer ne znaju je li im je osoba druge vjere sa kojom su se, recimo, sprijateljili prijatelj ili nije prijatelj. Drugi veliki problem je kolizija između privatnog i javnog prostora. Čak i odrasli ljudi koji nemaju predrasude osjećaju se nesigurno da u javnom prostoru to pokažu.

„Na primjer, jedna mlada osoba koja živi na Palama, koja ima pozitivna iskustva jer ide na bazen u Sarajevo, ima prijatelje iz drugih škola, ne smije u svom okruženju to da podijeli. Mi nemamo problem samo u susretu sa drugima, mi imamo problem u sredini u kojoj živimo.“ (Sagovornica fokus grupe MIOC Tuzla)

Prepreke u civilnom sektoru

To što organizacije civilnog društva nemaju veći uticaj u društvu jeste što je to zatvoren krug ljudi koji ne izlazi u širu javnost.

„Vidim da se uvijek kreće ista skupina ljudi u sličnim dešavanjima, to je jedan od osnovnih problema.“ (Fokus grupa MIOC Tuzla)

Prepreke za rad OCD na pomirenju i normalizaciji života

Na fokus grupi Udruženja žena Jadar u okviru priče o statusu malih sredina sagovornice su istakle da pored medija i neki akteri civilnog društva iz velikih gradova nemaju pravu sliku o malim zajednicama, misle npr. da ljudi u Bratuncu „vade“ jedni drugima oči, a omladina se, na primer, druži i sedi po kafićima zajedno bez problema. Ovi akteri civilnog društva nisu bili u Bratuncu, Srebrenici, na primer, pa se jedna od učesnica fokus grupe pita „odakle ti pravo da pričaš o meni?“ Svako treba da priča iz aspekta svog mesta u kom živi poručuju. „Mnogi se usuđuju da u naše ime pričaju o nama.“

Prisutne sagovornice na fokus grupu Udruženja žena Jadar iz Konjević Polja kritički su bile nastojene prema donatorima koji daju velike novce za velike organizacije, ali tu nema nekog učinka, samo se priča. „Mi sa malim projektima, malim grantovima odradimo više nego neki što su sa milionima i milionima“. Ne negiraju da ne treba da se priča na velikim konferencijama, ali im je problem što to nije jasno merljivo, i smatraju da treba raditi konkretno, s naglaskom na ekonomsko uvezivanje. U velikim projektima se zapostavljaju ruralne monoetničke zajednice, koje su prostori za političke zloupotrebe, a što je prepreka izgradnji mira i pomirenja. Ratnohumačka politika ne ostavlja toliko posledice na velike gradove koliko na mala mesta. Također, ljudima iz ovih manjih sredina su bitne male stvari. Predsednica Udruženja je tako navela da nju košta 100 KM da ode da se osiša jer mora u Bratunac, a nema autobuske linije, pa plati taksi, pa dok se vrati, pa nešto pojede i slični troškovi. Nedostatak infrastrukture je, kako vidimo, bitan jer se zbog njega ljudi ne mogu povezivati, ni ostvarivati svoja temeljna prava (npr. zdravstvena i socijalna). Stoga su iz ovog udruženja kroz projekt otvorile i frizerski salon. To im je bitno jer se ženama tako vraća dostojanstvo, a bez toga nema ni pomirenja. Kroz treninge su prošle žene iz obje etničke grupe (Srpske i Bošnjakinje).

S druge strane, jedan od pozitivnih velikih projekata im je ProBudućnost, koji upravo radi i u malim lokalnim zajednicama na konkretnim aktivnostima i osnaživanju, i edukaciji. U sklopu ProBudućnost projekta je tako organizovana radionica *Aktivitkinje grade mir: Žene iz manjih sredina u procesu izgradnje mira*. Značaj ove radionice je pojasnila aktivistkinja iz Fondacije CURE, Jadranka Milićević koja u svom radu akcenat stavlja na male lokalne zajednice između ostalog jer se ne može mir graditi iz nekog centra koji je udaljen iz svakodnevnicu ljudi. Radionica je propraćena na portalima koji se bave ovom temom, kao što je portal *Diskriminacija*.⁹ Vildana Džekman, aktivistkinja Fondacije CURE, ističe kako je veoma važna činjenica da se radionica održava upravo u jednoj maloj sredini kakva je Konjević Polje.

„Razmišljale smo kako bi bilo potrebno da upravo u tom području afirmišemo mlade žene u kontekstu izgradnje mira i izabrali smo ta mjesta ciljano kako bismo podstakli ideju o važnosti učešća žena u procesu izgradnje mira. Osnovni cilj nam je da mlade žene edukujemo o procesima izgradnje mira i suočavanja sa prošlošću, te da otvorimo priču o različitim nacionalnim identitetima i pojačamo svijest o tome koliko je važno da one zajednički aktivistički djeluju i da u svojim lokalnim zajednicama pokreću određene aktivističke akcije. Svi smo previše u Sarajevu i Banjoj Luci, odnosno u većim gradovima, a zaboravljamo ovakve manje sredine u kojima je potrebno djelovati. Fondacija CURE od samog osnivanja radi sa ženama sa tih područja, i zaključak je da su one zaista veoma zainteresovane za djelovanje. Kroz radionicu žene će se upoznati sa procesima izgradnje mira iz feminističkog ugla, upoznat će se sa pojmovima suočavanje sa prošlošću, tranzicione pravde, i svakako će i same, kroz zajednički rad u grupama raditi na osmišljavanju daljih aktivnosti koje ćemo mi kroz ovaj projekt provoditi. Također, imat će priliku upoznati se s uporednim praksama, dakle o tome kako su žene od devedesetih godina pa do danas same radile na procesima izgradnje mira, i koji su to i kakvi počeci bili, te kako su oni tekli.“ (Aktivistkinja Fondacije CURE, prisutna na fokus grupi Udruženja žena Jadar)

⁹ <http://www.diskriminacija.ba/vijesti/aktivistkinje-grade-mir-%C5%BEene-iz-manjih-sredina-u-procesu-izgradnje-mira> (Pristupljeno 1.7.2021)

Prijedlozi za aktivnosti OCD na izgradnji mira i normalizaciji života

Prijedlozi aktivnosti koje su prepoznali učesnici fokus grupe, akivisti civilnog sektora, odnose se na rad samih organizacija čiji su aktivisti, drugih OCD, ali i na aktivnosti koje mogu poduzimati u privatnim inicijativama u okviru svojih primarnih zanimanja, odnosno aktivnosti organizacija pri kojima rade poput fakulteta i škola. U kontekstu pomirenja značajno je naglasiti da nevladin sektor vjeruje da je potrebno mir širiti odozdo, od baze, od pojedinaca koji šire mir korak po korak. Ipak, krajnji cilj je da se dopre do političkih institucija, da se one drže pod kontrolom i da se sistemski dođe do mira. Treba stati sa iscrpljivanjem naroda negativnim uticajima i manipulacijom.

„Smatramo da primarni cilj treba biti udruživanje mladih kroz aktivnosti koje su njima zajedničke. Povjerenje i pomirenje ne dolazi s vrha, nego se gradi 'odozdo'. Na suptilan način [treba] raditi s mladima koji imaju iste probleme ili zajedničke interese. Primjer: Zajednički kamp koji mi organiziramo za mlade, to je jedan od načina, jer su uključeni svi mlađi bez obzira na religijsku, etničku pripadnost. Tu su svi okupljeni radi druženja i učenja i ne razmišljaju oni o problemu tko je tko? Iako smo imali probleme u takvima aktivnostima, da roditelji nisu baš bili zadovoljni da se djeca druže sa drugima, ali je manjina takvih.“ (Fokus grupa NARKO-NE)

Podsticanje države da odgovorno radi svoj posao

Svest o moći politike je vrlo izražena i organizacije civilnog društva usmerene su na državu i podstiču njenu odgovornost da radi svoj posao i da joj stalno ukazuju na probleme iz lokalne perspektive. Na prvom mestu kada se u državi dogodi rat za to ne mogu biti okrivljeni građani te države, već politike koje su do toga dovole ili koje su to dozvolile. Prema tome i rešavanje ratnih trauma i normalizacija života posle rata ne može da se prepusti individualizaciji. Građani moraju da pronađu način da vlast koja se ne ponaša odgovorno bude kažnjena pre svega na izborima. Vlast i partije koje su imale predstavnike u ratnom periodu bi trebale više da se ulože u normalizaciju života, da sistemski osmisle rad na problemima kako onih koji se tiču prošlosti, tako i onih koji se tiču sadašnjosti i budućnosti.

„Država ništa nije učinila da se to nezadovoljstvo sanira. Ne možemo mi biti odgovorni za to što smo masovno protjerani. Ne možemo biti odgovorni zato što smo uvučeni u rat i protjerani, i da je državi sve jedno kako ćemo mi to sve sami doživeti. Mi ponovo dolazimo do toga da prihvatomos individualizaciju života. Mi plaćamo porez za funkcionisanje države i za te stvari treba država nama da da, od onoga što su naši problemi. Traume rata i ovaj grad i ova država je trebao da ima strategiju i integraciju onih koji su došli u Bijeljinu, među kojima sam i ja među kojima je i Milica, među kojima je i Cvija, i integraciju nas, i integraciju povratnika, koji su proterani, kako bi se stvorili uslovi da se smanji nezadovoljstvo, socijalna depresija, oboljenja ljudi, i kako bi se preveniralo ponavljanje. Ako mi kažemo da mi treba sami da radimo na sebi, i da država nije ni za šta odgovorna i da ih zaokružimo na izborima onda nismo ništa promjenili. Moramo način da ih kaznimo na izborima. Mi treba da ih kaznimo za ono što nisu uradili.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Da bi se osnažilo sjećanje na žrtve potrebno je, između ostalog, doneti odluke o datumima kojima će se obeležavati pojedini događaji. Predsjednica Fondacije Lara dala je primer inici-

jative kojom se želi uspostaviti zvaničan datum posvećen sjećanju na stradanje žena u Bosni i Hercegovini. Obeležavaju ga u 14 gradova BiH i zagovaraju pred parlamentom i državnim strukturama da to bude zvanični datum za obeležavanje u BiH ali još uvek ne mogu da dobiju politički konsenzus.

„Jedna od naših inicijativa koja traje od 2014. godine jeste za uspostavljanje sjećanja na stradanje žena u ratu u Bosni i Hercegovini, jer u ovom ratu je ubijeno 10.000 žena koje su potpuno zaboravljene. Mi želimo taj dan da bude institucionalan. Pisali smo peticiju Parlamentu Bosne i Hercegovine, oni su odbili pa smo mi ponovo njima vratili i tako se s njima dopisujemo. U međuvremenu, taj datum koji smo utvrdili je 8. decembar [koji] mi afirmišemo među ženskim grupama, među građanima, i on se počinje obilježavati. Postao je zvanični dio kalendara 16 dana aktivizma pritivno rodno zasnovanog nasilja u Bosni i Hercegovini. Tako da jednog dana mislim da ćemo dobiti političku klimu koja će izglasati dan sjećanja na žene stradale u ratu u Bosni i Hercegovini. To je samo jedan mali simbolični način kojim želimo da ukažemo da žene nisu bile štićene u ovom ratu, mislim ni u jednom, da su žene aktivno bile izložene stradanjima tokom godina rata, da je žensko iskustvo tokom rata jako važno, da se politike moraju kreirati tako da se zadovolje potrebe žena koje su na različite načine osjetile posljedice rata.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Podsticanje razrešavanja trauma iz prošlosti bez rituala pomirenja i nametanja krivice

Narod ne osjeća ličnu odgovornost za rat. I mladi i žene su decidno naglasili da oni nisu započeli rat, da ne žele da slušaju o ratu i da osjećaju da sami nisu sposobni da se nose s tim teretom krivice i/ili traume koju imaju zbog uvučenosti u sistem koji truje i razara.

„Smatramo da je potrebno poticati aktivnosti koje su primamljive za sve skupine, ali da se naslovom programa ili projekta ne naglašavaju termini pomirenje ili povjerenje, jer to u ljudima ponovno budi sjećanja na rat i sukobe. To je jedini put građenja odnosa.“ (Fokus grupe NARKO-NE)

Predstavnica OCD Horizonti sa Fokus grupe MIOC Tuzle, je podijelila svoje iskustvo rada sa mladima, koje se konkretno odnosi na spajanje mlađih iz različitih entiteta. Iako je primjećeno da su škole podjeljene, da su religije podjeljene, mlađi su nešto sasvim drugo. Istakla je izjavu mlađih s kojima je imala priliku raditi: „Nemojte nam više govoriti o ratu na način na koji se govoriti na političkoj sceni. Mi nismo ovaj rat započeli, nismo ga vodili niti imamo namjeru da ga nastavljamo. Nas interesuje šta je bilo, ali ne na način na koji se plasira danas u političkom i medijskom životu. Mi želimo da gradimo budućnost, nas interesuje sadašnjost i budućnost.“

„Na osnovu iskustva u svom radu sa mladima, prijedlog za dalji rad je da se mlađi više slušaju i da se s njima što više razgovara jer se na taj način može stići njihovo povjerenje i dobiti smjernica za rad u smjeru kako oni to žele.“ (Predstavnica OCD Tuzla na fokus grupi MIOC Tuzla)

Iz priloženih izvještaja sa fokus grupe NARKO-NE i fokus grupe Fondacije Lara primećeno je da imaju suprotan pristup prošlosti. Dok predstavnik sa fokus grupe NARKO-NE smatra da aktivnostima ne treba podsticati sjećanja na rat, sagovornici na fokus grupe Fondacije Lara su podcrtali važnost lečenja trauma prošlosti. Na fokus grupi Udruženja žena Jadar podcrtana je važnost druženja i spontanih razgovora do kojih dođe kroz druženja, te doticanja teme ratnih iskustava u tim razgovorima. Žene iz ovog udruženja imaju iskustvo da su takvi razgovori među ženama različite etničke pripadnosti doprinela njihovoj bliskosti i nepoimanju svakog pripadnika druge etničke pripadnosti kao neprijatelja. Riječ je o dva udruženja koja se na neki način bave prošlošću dok aktivnosti organizacije NARKO-NE su drugačije, kao i populacijska grupa sa kojom pretežno rade.

Ljudi ne vole da im se nameće krivica. Ne vole da se sjećaju sukoba. Ne vole da se suočavaju s prošlošću niti s vlastitom krivicom. Indirektne akcije su pogodnije jer se spontano nastavlja

Prijedlozi za aktivnosti OCD na izgradnji mira i normalizaciji života

život bez nekog rituala pomirenja. Na primer, današnja djeca nisu bili učesnici sukoba i teško ih je sada motivisati, s bilo koje strane da dolaze, da kao pojedinci preuzemu na sebe odgovornost za pomirenje, a samim tim i krivicu. Preuzimanje odgovornosti je naročito teško kada ne postoji ubjedjenje da trebaju da se uključe i znanje o prošlim događajima i kolektivnim odgovornostima. Ako se vratimo na taj korak, ni ubediti nekog, u ovom slučaju posleratnu generaciju, nije lako, jer ovakvo ubedivanje lako pređe u okrivljivanje, a aktivnosti za upoznavanje sa prošlim događajima u opterećivanje. Ipak, kako smo zaključili, odmerene prema uzrastu i istinite informacije o prošlim događajima su neupitno potrebne kako bi se nove generacije spremile za odgovornosti koje ih čekaju u zrelog dobu sa njihovim građanskim pravima i odgovornostima. Ukoliko bi ratne generacije samo prešle preko prošlosti moglo bi se govoriti o tovarenju grehova koje su drugi počinili na leđa onih koji nisu lično krivi. Stoga je potrebno da se ljudi koji su proživeli rat više uključe u proces pomirenja i suočavanja sa prošlošću. U hrišćanskom kontekstu opraštanje i vraćanje dobrim u svakom slučaju je jedina preporuka. Da li je ova religijska poruka o krivici i osveti moguća za primenu u svakodnevnom životu?

„Čini mi se da ljudi ovdje prezaju malo od te priče o nekom pomirenju, o suočavanju sa prošlošću. Međutim, ako se tome priđe na neki praktičniji načinom, onda je mnogo jednostavnije.“ (Sagovornica na fokus grupi Fondacije Lara)

Ratne traume i kako ih prevazići

Čini se da proces pomirenja počinje rešavanjem i izmirenjem dugova iz prošlosti. Nerado se pristupa tom procesu, ali prošlost, sukobi, traume, stoe kao bumerang. S obzirom da ne možemo narod kao celinu smatrati odgovornom za rat, da posleratna generacija nije na isti način odgovorna kao generacija koja je učestvovala, i tako dalje, treba imati u vidu čija je kolika odgovornost i prema tome uključivati sve grupe iz populacije u proces suočavanja sa prošlošću. Na ovom mestu govorićemo o ljudima sa ratnim iskustvom.

„Mi imamo dva miliona ljudi koji su tempirane bombe, gdje će se sukob replicirati. Hajde ne mora dva miliona dovoljno je 250 hiljada. Dovoljna je jedna četvrtina ljudi koja nije uspjela da prevaziđe i sanira sam sa sobom svoje ratno iskustvo, to što je morao da doživi, dovoljna je jedna četvrtina i oni će to preneti na svoju djecu, transgeneracijsku traumu, to je tempirana bomba za buduće sukobe. Jer ako djete od pet do sedam godina samo sluša jednu te istu priču da su njegovi roditelji protjerani samo zato što su Srbi, a trebalo bi da priča o svemu, samo ne o tome, i odrasta u toj atmosferi ono će biti i samo novi nacionalista koga ćeš lako poslati na Sarajevo ponovo da puca i obrnuto. Ja to smatram ozbilnjim problemom. Mi pokušavamo da otvorimo to pitanje tranzicijske pravde kroz inicijativu *Mir sa ženskim licem*, koristeći rodni aspekt, jer smatramo da je mnogo tih nezalječenih trauma rata koji ostaju kao ozbiljan problem za budućnost i za oporavljanje.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Sagovornice na fokus grupi Udruženja žena Jadar koje se bavi ekonomskim i psihosocijalnim osnaživanjem žena i povratnicama, istakle su da je bitno druženje među ljudima, te se one uvek susreću u svojim prostorijama, dijele svoje svakodnevne brige, ali prevazilaze i traume iz prošlog rata jer kao što je istaknuto na fokus grupi „nema ovdje žene koja nije nekog izgubila“. Druženja su bitna jer se ljudi i žene zbliže, pa ispričaju svoju priču, isplaču se, na primer, kad pričaju o ratu. Tako se došlo i do istine. Sad one nesmetano komuniciraju bez obzira na etničku pripadnost. Mijenjajući sebe mijenjaju i druge. Također, sad kao i nekad pre rata zajedno slave sve vjerske praznike i to je po njima zbližavanje i dio procesa pomirenja. Dale su primer da su odmah nakon rata pravljeni susreti između Srpske i Bošnjakinje. To je naišlo na podozrenje i osudu „jer Bošnjaci su popalili Kravicu, Srbi su popalili Konjević Polje.“ Ali su ta dva udruženja

nja tj. žene iz UŽ Jadar i UŽ Maja Kravica istrajale i sada se osjeća napredak i više nije slučaj da se nailazi na takve reakcije. Jedna od sagovornica dala je primer kako je bilo ranije: „Eno je! Ide tamo, odaje! Kao da sam bila na liniji u ratu, a nisam se krila po podrumima“. Članice Udruženja žena Jadar su fokus grupu sa nama, kako su istakle, prihvatile kao još jednu priliku za druženje s obzirom na brojne obaveze koje trenutno imaju radom u poljoprivredi.

Jedan od načina kako izmiriti dugove iz prošlosti jeste povezati ljude koji su imali isto iskustvo rata, na primer žrtve rata što može djelovati terapeutski jer se osjeća ista bol bez obzira na pripadanje. Iskustva iz ratnog perioda grupiše ljude. To bi mogao biti model razvodnjavanja nacionalizma i uviđanje da su svi ljudi žrtve bez obzira kome pripadaju po svom rođenju.

„Ironično je Kad je bila radionica *Mir sa ženskim licem* i to je bilo stvarno raznih nacija, neki su bili povratnici niki koji se nisu selili, baš je bilo mešovito. Šta je ironično u svemu tome što su slična shvatanja imali ljudi, osobe koji su bili protjerani nebitno koje nacije. Bukvalno smo se podijelili. Svako je očekivao da će se odjeliti po nacionalnoj osnovi. Mi se nismo podijelili po nacionalnoj osnovi već iskustveno. I to su neke stvari. Ljudi često samo stavljuju sebe, samo gledaju iz svog ugla i ne pokušavaju da shvate kako je nekome bilo iz drugog ugla, znači. Ja sad gledam, dobro ja sam osoba koja sam izbjegla. Međutim, često pokušavam, ne znam koliko uspijevam u tome, pokušavam da se stavim u ulogu ljudi koji su ovdje bili kojima je došao neko sa strane, problem je kad dođe puno ljudi, nije kad dođe osoba dvije, već kad dođe puno ljudi pa nameću svoju kulturu, svoje ponašanje, dolaze problemi. Znači, većina nas koji smo došli, mi samo gledamo tu stranu ako smo protjeran. To su sad neke stvari koje, problem je konkretnog društva što niko ne pokušava da se stavi u tuđu kožu. Svi mi gledamo samo nas. I da, svi smo mi u pravu donekle. Ali ne postoji samo jedno pravo vaspitanje.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Preporuka je da se ljudima pomogne da prevaziđu prošlost i porodične traume, migracije i prenošenje na djecu traumatskih događaja, stalnog pričanja djeci koja to nose kao amanet osvete. Istaknut je problem djece koja se ne adaptiraju u novoj sredini i koja ne prihvataju novu realnost iz razloga što ih roditelji truju svojim pričama, umesto da štite djecu i dozvole im da žive svoje živote, a ne da osvećuju i leče traume svojih roditelja. Pokrenuto je pitanje kolika je odgovornost na roditeljima, a kolika na državi koja treba da učini sve da ljudima pomogne da prevaziđu ratne traume. U svakom slučaju na svima je neka odgovornost da se ljudima pomaže da svoje priče ispričaju i da zatvore poglavlje rata da se ne bi akumulirano nezadovoljstvo ponovo srušilo svima kao novi sukob, a i u pojedinačnim slučajevima kao psihički problem.

„Slušajući sve ovo, iz nekog mog ličnog iskustva, dosta tih stvari dolazi iz porodice. Evo reći ču vam konkretni primjer. Ja imam troje djece različitog uzrasta i posmatrajući ponašanje njihovo i njihovih drugara došla sam do mnogobrojnih različitih zaključaka. U svakom pogledu razlika je u razmišljanju domicilnog stanovništva i onih koji su se doselili. Konkretno, drugarica moje kćerke koja je rođena u Bijeljini '99 čiji su roditelji iz Sarajeva u našoj kući je na jednom rođendanu govorila stvari koje je mogla da čuje samo u svojoj porodici. Znači ona je rođena ovdje i pisaće joj u rodnom listu mesto rođenja Bijeljina, ali ona i dalje govorи da je ona iz Sarajeva i govori o problemima na koje su oni nailazili dok su živjeli u Sarajevu zbog kojih su morali da izbegnu i da se presele ovamo. Znači dijete koje nije preživjelo [rat], ali slušajući šta pričaju roditelji u porodici ona to produkuje na drugim mjestima. Moja djeca koja su rođena ovdje ne znaju tu razliku, pogotovo što ne mogu da znaju jer mi imamo jako puno prijatelja iz drugih naroda i bošnjačkog širom Bosne i Hercegovnine. Nama su najbolji prijatelji Bošnjaci iz Brčkog. Moja djeca to jako dobro znaju. Znaju i šta je Bajram i da idemo u goste i raduju se i nama dolaze prijatelji za Božić. Mom ocu prvi u pomoć je pritekao prijatelj musliman, Bošnjak, u tom periodu u kom je odayde otisao u Sarajevo i poslao mom tati kanistar goriva da uzore njivu. Znači poslao je nekim kanalima. Čovjek je ovdje živio, bili su baš dobro stojeći, imali su možda pilanu. Oni su odavde pobegli jer se više nisu osjećali sigurnim. I posle izvesnog vrijemena mom tati je preko nekih kanala stigao kanister goriva jer je on čuo tamo da ovdje nema goriva i poslao je s porukom, ovo ti je da uzoreš njivu, da ishraniš djecu. To su neke stvari koje sam ja lično doživjela, preživjela.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Prijedlozi za aktivnosti OCD na izgradnji mira i normalizaciji života

„To samo govori da smo mi društvo koje nije saniralo traume rata. Jer da su roditelji školskih drugova tvoje djece izbegli iz Sarajeva, da se osjećaju integrисano, da im je pružena adekvatna pomoć ovdje, drugačije bi bilo. Oni su vjerovatno frustirani zbog toga što su preživjeli i oni [djeca] nose taj ambijent iz kuće.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

„Predlažemo konkretan i direktni rad sa mladima i polako uključivati i roditelje u zajedničke aktivnosti. Jedino tako možemo mijenjati neka uvjerenja. Imamo primjer i u Sarajevu, projekt Dnevni centar u koji dolaze mladi iz svih krajeva. Naša volonterska [je] promovirala projekt na Palama i većina studenata su se priključila, jer žele raditi nešto dobro, žele pomagati djeci koja prose na ulici i raditi s njima, bez obzira kojoj etničkoj skupini pripadaju ili religiji.“ (Fokus grupa NARKO-NE)

Izgradnja društva i zajedničke vrijednosti

Učesnici fokus grupe su akcenat stavljeni na vrijednosti koje jedno društvo povjezuju ili raslojavaju. Univerzalne vrijednosti u stanju su da povježu različite partikularne stilove života i u funkciji su zajedničkog dobra. U ovoj skupini preporuka prepoznali smo nekoliko aspekata vrijednosti kao što su vrijednosti utemeljene na religijskim učenjima ili na ljudskim pravima.

Vjernici su isticali značaj iskrene vjere kroz koju će se širiti pozitivne poruke, nasuprot kojoj su kao negativan primjer navodili licemernu vjeru, koja se predstavlja da je ono što nije. Ako čovjek nema prave vrijednosti u sebi ne može ih dijeliti i davati drugima. Vjera je bitna jer pruža širinu djelovanja. Kao problem s lažnim vrijednostima, osim licemerne vjere unutar vjerskih vrijednosti, navode se i one vrijednosti koje postoje u širem društvu pa i globalno, a odnose se na različite ideologije poput komunističkog nasleđa iz kog se skočilo u novi sistem.

Potrebno je negovati zajedničke vrijednosti koje povezuju ljude. Ženske organizacije povezuju feminističke vrijednosti. Povezivanje s vlastima ženske organizacije ostvaruju kroz akcije da se poveća broj žena u vlasti, aktivnosti koje promovisanju vrijednosti i kroz aktivnosti koje nisu direktno političke već opšte i univerzalne a koje traže jednak pristup resursima i jednakom učešću svih. Ženske organizacije se bave i afirmacijom žena u javnom prostoru i kao graditeljica mira, apeluju da žene treba da budu uključene u sve društvene događaje. Potrebe žena treba da se poštuju i uvažavaju i glas žena treba da se čuje.

„Mi smo organizacija koja radi na feminističkim vrijednostima, mi prenosimo i dijelimo i pokušavamo da živimo univerzalne feminističke vrijednostima koje traže jednak pristup resursima i jednakom učešću žena u svim društvenim procesima, jednakost ljudi, [insistiramo na] jednakim pravima, afirmativnim mjerama za ispravljanje nejednakosti. Mi se zalažemo za [sljedećih] vrijednosti: ravnopravnost, nenasilje, tolerancija, povezivanje, jednak prava za sve, uključivanje slabijih, ispravljanje društvenih nejednakosti. Ja bih sebe svrstala u socijalističke feministkinje, jer nas je ovo podneblje odredilo. [...] Mi kao organizacija nastojimo da afirmišemo žene kao graditeljice mira, da afirmišemo žene kao dio populacije koji je bio isključen iz izgradnje mira u Bosni i Hercegovini. Ako se setimo Dejtonski sporazum je potpisana bez i jedne žene, bez konsultacija. U posleratnom životu Bosne i Hercegovine žene su apsolutno politički podzastupljene, i danas nisu dovoljno zastupljene. I možemo reći da one politike koje diktiraju naše živote jesu politike koje su kreirali muškarci. Mi pokušavamo da afirmišemo žensko i iskustvo ratno, žensko stradanje, ženske kapacitete i da ih podstaknemo kao važan faktor u izgradnji mira, da u svemu onome što se radi na izgradnji mira u ovoj zemlji treba da se čuje i riječ žena i treba da budu uvrštene i potrebe žena.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Prijedlog iznet na fokus grupi Fondacije Lara jeste da u parlament treba da uđe minimum 40% žena. Procjena je takva da bi to bio dovoljan broj žena u političkom svetu koji bi mogao da utiče da se navedene vrijednosti utemelje u društvu i da bi se promjenilo ambijent. Žene smatraju

da će svojim političkim angažovanjem promjeniti sam sistem i da je veća uključenost žena u politici ujedno i ravnopravnija raspodjela moći.

„To je minimum 40% da bi uopšte imale uticaj, da bi promijenile ambijent. Zato mi u svom radu više ističemo opšte vrijednosti jednog društva kao npr: ravnopravnost na svim osnovama – vjerskoj, nacionalnoj, polnoj; toleranciju; jednakim pravima svih i svima; prihvatanje svih itd. Prema našem istraživanju i saznanju minimum 40% žena trebalo bi ući u jedan parlament da bi imale uticaj, da bi promijenile ambijent. Evo Španija slovi kao vrlo katolička zemlja, ali oni u ovom trenutku imaju 70% žena, zadnja njihova vlada ima 70% žena u vlasti. Od kad su skinuli Frankov režim, ja mislim od 2000-te [godine] najmanje bilo je 50% žena u vlasti, sad imaju 70%. A katolička crkva je vrlo jaka u Španiji. I na kraju Frankov režim se temeljio 40 godina na katoličkoj crkvi i koristio katolicizam kao ključni alat za čuvanje patrijarhalnosti.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Očuvanje prirodne sredine koja je zajednički dom za građane BiH

Među predloženim i pohvaljenim aktivnostima nevladinog sektora našli su se i primeri borbe protiv mržnje putem ekologije, ekološka nastojanja da se očuvaju reke, šume i druga prirodna bogatstva u BiH. Na zajedničkom dobru, na zemlji i vodi, na prirodnim resursima i očuvanju životne sredine, žene su pronašle svoje zajedništvo i smatraju da je to dobar način borbe protiv mržnje. Dakle, ideja je da ljudi koji žive na jednom prostoru imaju zajedništvo i saradnju u očuvanju onoga što imaju. To je ono što povezuje, ne samo kada su prirodne katastrofe i potreba pomaganja, već i kada je sve dobro da se očuva od nasilja i zloupotreba iz finansijskih motiva. Primer koji ukazuje na značaj organizacija civilnog društva jeste borba ovih udruženja i njovo angažovanje u zaustavljanju izgradnje privatnih hidrocentrala.

„Ekološka mreža na prostorima bivše BiH je veoma jaka. Ona broji 32 organizacije. Radimo s mladima protiv govora mržnje i smatramo da civilni sektor može da doprinese pomirenju. Mi svi imamo jedan cilj i ideju, da učinimo našu zemlju čistijom, boljom i lepšom za život. Kod ekologa nema ni mržnje ni predra-suda između nas, bez obzira odakle smo.“ (Sagovornica na fokus grupi Fondacije Lara)

„Što se tiče povezivanja s vlastima, evo daću vam konkretan primjer naše kampanje, inicijative za uspostavljanje zaštićenog područja u slivu gornjeg toka Drine u svrhu dobijanja statusa rezervata u biosferi. Mi smo našu kampanju počeli prvo sa predstavljanjem inicijative lokalnim vlastima u gradu Bijeljina. Bili su pozvani gradonačelnik i predstavnici gradske uprave. Sljedeći korak je bio da idemo u Vladu Republike Srpske. Otišli smo u Ministarstvo za ekologiju i Republički zavod za prirodno nacionalno dobro RS, gdje smo dobili svu podršku za ovu kompaniju koja traje i koja će trajati ko zna koliko pošto je to spor proces koji ide korak po korak, ne može tu ništa preko noći.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Povezivanje kako pojedinaca u okviru različitih organizacija tako i civilnog i državnog sektora

Umrežavanje civilnog sektora i saradnja sa državnim sektorom je istaknuta kao veoma bitna. Predstavnice Udruženje žena Jadar i Fondacija Lara sa kojima smo vodili fokus grupe dale su nekoliko primjera povezivanja ženskih organizacija sa političkim organizacijama na lokalnu. Kada je riječ o umrežavanju unutar civilnog sektora također su dale nekoliko primjera. Udruženje žena Jadar iz Konjević Polja povezuje se sa ženskim organizacijama iz ove regije i sa njima čine Mrežu žena Podrinja, gdje su isto tako, članice i druge ženske OCD (Udruženje žena Maja Kravica, Udruženje žena Jadar, Udruženje žena povratnica Podrinjka Srebrenica, Udruženje žena Cerska, UŽ Podrinje iz Vlasenice i neformalna ženska grupa Suha iz Bratunca.) Članice Udruženja žena Jadar posebno ističu kao bitno to da su članice Ženske mreže BIH kojom koordinira Fondacija CURE a i učesnice zajedničkih aktivnosti kao što su *16 dana aktivizma protiv nasilja nad ženama*. Fondacija CURE je također pružila logističku podršku za održavanje fokus grupe sa Udruženjem žena Jadar.

Članice Udruženja žena Jadar su istakle da im je saradnja sa VIVE Žene iz Tuzle jako bitna, koja se bavi temom nasilja u porodici i šire (npr. podršku žrtvama torture u ratu, podrška svedokinja na suđenjima za ratne zločine i sl.). Veza između nasilja u porodici i rata kao direktnog, strukturalnog nasilja je prepoznata u feminističkoj literaturi i aktivnosti ženskih organizacija na prevenciji i suzbijanju nasilja u porodici, te predstavljaju integralni dio tzv. mirovnih aktivnosti u postratnom periodu. Uz pomoć Viva žene je uspostavljena saradnja Udruženja Maja Kravica iz Bratunca i UŽ Jadar iz Konjević Polja, u sklopu čega su počele da se druže, da rade u mešovitim grupama da bi „sad postale kao jedna kuća“ i osloboidle se i postale jako bliske. Također, u sklopu toga su išle zajedno na ekskurzije, što im je značilo za zbližavanje i s obzirom da zbog puno obaveza radom u poljoprivredi nemaju vrijemena ni mogućnosti da putuju. Ekskurzije su ih dodatno uvezale. Važno im je da imaju i dalje takvih prilika i to preporučuju i drugim organizacijama civilnog društva takvu praksu. Kad se s nekim ode dva dana, pa se dijeli soba, doručkuje, tako se ljudi zbliže. One kao problem ističu da u manjim sredinama nema dovoljno ovakvih aktivnosti, da rad organizacija civilnog društva previše centralizovan. Kad su se članice Udruženja Maja Kravica iz Bratunca i UŽ Jadar iz Konjević Polja zbližile počelu su da razmenjuju proizvode i slično i napravile svojevrsnu „mrežu mira“. Uz saradnju sa VIVA žene su prošle i kroz neke edukacije u kontekstu izlaska iz traume. Jedna učesnica fokus grupe koja je izgubila oca u ratu kad je bila mala opisala je koliko joj je to značilo. Također, mnoge žene su naučile kako da se suprotstave nasilju u porodici.

Predsjednica Fondacije Lara istakla je umrežavanje kao osnovnu strategiju za njihovo djelovanje i različite nivoe na kojima se umrežavaju: „Povezivanje i umrežavanje nam je osnovni cilj i strategija. Koliko god da nas je bilo, mi nikad nismo mislile da nešto same možemo promjeniti. Zato mi radimo umrežavanje na svim poljima gdje god to možemo. Jedan [nivo] je sa organizacijama s kojima dijelimo iste vrijednosti, gdje možemo naći prostor za zajedničko djelovanje. Drugo je umrežavanje, ovo što ste rekli, iz ženske solidarnosti. U principu je to na lokalnom nivou jer je to lakše uraditi, jer je jeftinije, gdje smo povezani sa svim aktivima svih političkih stranaka i sastajemo se i pokušavamo analizirati i nastojimo uticati na unapređivanje položaja žena ali i na neka druga pitanja gdje smatramo da može u interesu građana da se reši. Tako smo pravili te mostove umrežavanjem sa različitim strukturama žena u zajednici. Što se tiče saradnje sa nevladinim sektorom mi spadamo u organizacije koje su vjerovatno od prvog dana rada smatrane da moraju sarađivati sa strukturama države i da mi samo saradnjom sa njima možemo da realizujemo neke naše ciljeve. To radimo na više frontova, oblasti. Povezujemo se sa drugim organizacijama civilnog društva. Mi samo u saradnji možemo da realizujemo neke naše ciljeve. Mi sve naše programe, od borbe protiv trgovine ljudima do borbe protiv nasilja u porodici, pokušavamo da radimo zajedno sa vladinim sektorom. U svim drugim nam dobro ide osim u izgradnji mira. Ali ne odustajemo.“ U nastavku dajemo pojašnjenje umrežavanja iz ženske solidarnosti sa ženama iz različitih partija na lokaluu:

„[Fondacija] Lara je fantastičnu stvar napravila sa ženskim lobijem. Povezale su se predstavnice različitih političkih organizacija, znači unutar Bijeljine, različite, ne one koje su u istoj grupaciji. Trude se da neke stvari pomere na državnom nivou koliko se može. Mislim, naravno to nisu veliki pomaci, ali svaki mali korak je bitan.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

„Povezujemo se sa drugim organizacijama civilnog društva. Zatim to isto radimo na nivou ženske solidarnosti u svim političkim strankama. Zaključili smo da tako bolje i uspešnije djelujemo. Povezujemo članove *Lare* sa ženama na lokaluu. U tu svrhu pozvali smo gradonačelnika da nam pomogne i da nas povezuje. Tako smo animirali meštane na lokaluu za povezivanje žena na lokaluu.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

U prethodnom poglavlju dat je primer kako organizacija civilnog društva komuniciraju prvo sa lokalnom vlašću, a zatim sa entitetskom u okviru nastojanja da realizuje svoju ekološku inicijativu. Prijedlog organizacija civilnog sektora, koji proizlazi iz iskustava s državnim institucijama, jeste da se svakako rade potrebni projekti koji potom državi služe za implementaciju. Predstavnici vlasti osluškuju i iskorišćavaju organizacije civilnog društva iako ih ne podržavaju previše finansijski. Iskorišćavanje je u smislu da preuzimaju ideje i tehnike rada koje uvode u državni sistem. Saradnja državnih institucija sa nevladinim sektorom odvija se ako imaju od toga neke koristi. Uobičajeno je da udruženja i OCD otpočnu neku za društvo važnu aktivnost, razviju strategije i otpočnu edukacije. Tada država prihvati saradnju sve dok to ne zaživi u državnom sektoru i onda im više nisu potrebna. Navedeni primjeri su u oblastima socijalnih službi gdje nevladin (civilni) sektor radi to što bi trebalo da radi država, a nevladin sektor to radi besplatno.

„A onda kad zatražimo pare za te naše usluge, e onda nastaje problem, onda te usluge možda im i ne trebaju. A u principu osluškuju oni nas. Slušaju oni taj civilni sektor. Kod nas civilni sektor dobija značajan prostor i u medijima. Sad je interent liberalizovao transfer informacija, pa onda smo prisutni i na društvenim mrežama. Osluškuju oni to. Čujete da se desi da neki predstavnik vlasti ponavlja ono što ste vi rekli pre dva meseca. Ili uzmu ideju kad ste je vi promovisali. I tako dalje. Nije baš da nemamo nikakav uticaj, ali nemamo onakav kakav bi trebalo da bude.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Kada je o političarima riječ, dobijeni su različiti stavovi kako raditi s njima, ali generalno se smatra da smo svi njima samo glasovi pa da prvo treba raditi konkretno u lokalnoj zajednici. Kao problem se često podvlačio nekadašnji sistem, tj. komunizam koji se često pojednostavljeo prikazivao u različitim izjavama, na primer, da roditelji ne mogu na pravi način da odgajaju svoju djecu ako su odgajani u lažnim vrijednostima komunizma (na fokus grupi sa Mrežom vjernica).

Praktični koraci ka pomirenju na lokalnom nivou

Prijedlog organizacija civilnog društva sa kojima smo vodili razgovore je da se radi na lokalnom nivou, da se radi sa ljudima i da se povezuju ljudi na lokalnu svakodnevnu životu, ljudi koje je rat protiv njihove volje razdvojio. Kod takvih projekata rezultati su odmah vidljivi. Pominjali smo poljoprivredne projekte Udruženja žena Jadar. Vjeroučiteljica s Pala je na fokus grupi Mreže vjernica navela projekt u Travniku koji je podjeljen grad. Uspostavljena je zajednička biblioteka uz pomoć Međureligiskog vijeća: „Biblioteka [je] fizički ni tamo ni vamo u tim imaginarnim i stvarnim granicama pa je osmišljen projekt, pa će svi to koristiti, pa će se zajedno čitati npr. slikovnice i slično.“ Drugi način povezivanja na lokalnu jest negovanje kulture sjećanja.

„Moje mišljenje u ovom trenutku, najveće rezultate možemo postići na lokalnom, na tom nivou svakodnevnog života, unapređenja tolerancije, povezivanja ljudi koje je rat protiv njihove volje razdvojio, možemo raditi na umanjenju posledica rata, odnosno trauma rata. Neke posledice ne možete popraviti, ne možmo umanjiti. Možda možemo uticati na lokalne vlasti, ono što je u njihovom, i mi se tu fokusiramo na kulturi sjećanja i negovanja tih vrijednosti u javnom prostoru, i tu baš koristimo kao alat rodnu ravnopravnost.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Trećom vrstom praktičnih lokalnih projekata akcenat se stavlja na uvažavanje multietničnosti na lokalnu. Jedan od prijedloga građanskih inicijativa jeste multietničko okupljanje posebno djece. Rad sa djecom je istaknut kao važan, okupljanje djece različitog vjerskog i nacionalnog

Prijedlozi za aktivnosti OCD na izgradnji mira i normalizaciji života

pripadanja i edukacija u okviru zajedničkih vrijednosti poput borbe protiv nasilja, prevencije ovisnosti, u okviru zajedničkih interesovanja poput negovanja sopstvene narodne tradicije i razvijanja svog privatnog biznisa. Potrebno je ulagati u ljude koji su spremni raditi na pomirenju na bilo koji način.

„Sadržaji za različite grupe mlađih su potrebnici, jer još uvijek imamo odvajanja i u školstvu, pa tu nailazimo na dvije škole pod jednim krovom, dva nastavna programa i to je način da se mlađi odvajaju i odgajaju da su različiti. Trebaju nam zajednička druženja i ujedinjavanje. Na primjer, u manjim sredinama djece su željna aktivnosti, pa se tako djece uključuju u bilo kakve aktivnosti iz želje da putuju ili uče, a na taj način su često razdvojena jer sadržaji koji im se nude ih su religijska udruženja ili politička. Bitno je da ako radimo na mirenju da sve ovo što radimo radimo iz srca, a ne iz ličnog interesa.“ (Fokus grupa NARKO-NE)

„Baš ovo što je Violeta rekla, počeli smo od tih najmlađih, onda kasnije okupljati [druge] ljudi oko zajedničke ideje, što im je zajednički cilj, što im je zajedničko. Na primer, ova dječa koja su bila u grupi borbe protiv vršnjačkog nasilja, bilo ih je iz Janje i okolnih sela, bilo ih je iz različitih nacija. Ja mislim da se nikad niko od njih nije, njih tridesetak, zapitao da li se neko zove Amira, ili se zove Selma, ili Nataša, zaista bili su okupljeni tu da rešavaju nešto što je njima kao djeci u školi bilo tada goruci problem, a to je da se zaštite od tog vršnjačkog nasilja.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

„Dragana je spomenula primjer osnovne škole u Janji. Ja sam umjetnički rukovodilac i bila sam pozvana baš da radim s djecom i mislim da je osnovna škola učestvovala u jednom projektu baš vezano za pomirenje. To je finansirala Evropska unija i bile su škole mešovitih struktura. Srpska, hrvatska, muslimanska škola i škola u Janji je išla kao mešovita škola zato što tu idu i djeca Bošnjačka i pravoslavna. To je bio dobar primjer pomirenja. Za mene je bilo specifično to da radim i sa bošnjačkom i pravoslavnim djecom i trebalo je te srpske i bošnjačke igre da spojimo u jednu koreografiju s kojom bismo mi nastupali. Djeca su se takmičila, išli smo u Sarajevo u jedno mjesto, Nedžarići mislim, isključivo muslimansko gdje su nas ljudi jako lijepo ugostili. Bilo je tu nekih predrasuda, kako će nas dočekati, ali bio je jako dobar efekt. Na kraju, djeca su shvatila da su tu dobrodošla iako je to jedan muslimanski kraj. Neki nisu smijeli u početku da se izjašnjavaju. Ali pohvalno sasvim, jer su djeca stekla dobre utiske, stekla su ohrabrenje da tu imaju vršnjake svoje u toj školi koji imaju različitu vjeroispovest ali naučili su da se poštuju. To mi je bio baš super primjer za pomirenje. Mislim da je sa djecom i sa mladima jako veliki efekt. Znači, u radu sa mladima su jako veliki efekti. Djeca to ne gledaju zlonamjerno.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

„Dobra ideja jesu i zajednički projekti samozapošljavanja mlađih kroz organizacije koje im pomažu u edukaciji i ostvarivanju svog biznisa, a na taj način opet su mlađi udruženi oko jednog zajedničkog problema. Trebamo liječiti mržnju i strah, a to je teško ukoliko to osobe ne žele prihvati, poput ovisnosti je. Dok ne prihvatimo problem ne možemo ga ni liječiti. Ali evo imali smo prilike vidjeti gdje su naši volonteri u 5 dana izloženoti skupini koja je multietnična, promijenili svoje stavove i uvjerenja o drugima. Postoji dosta mlađih koji žele raditi dobro i to je način druženja i zajedničkog djelovanja.“ (Fokus grupa NARKO-NE)

Jedna grupa učesnika fokus grupe preporučila je omogućivanje mlađima da se susreću na nekom neutralnom terenu, a gdje nemaju roditelje, nemaju susjede, mogu biti slobodni, družiti se, zaljubiti se, iskazivati i ispitivati svoje vlastite stavove, razvijati se bez straha. Kao primer susreta na neutralnom terenu dat je primer kampova, koncerata, setova za snimanje filmova i klipova, folklornih i pozorišnih manifestacija. Projekti koje je udruženje Agape radilo tiču se neformalnog obrazovanja, teatra, umjetnosti i uličnih akcija. Oni dijelom imaju za temu pomirenje i povjerenje. Jedan od predstavnika ovog udruženja izneo je na fokus grupe svoje mišljenje: „Najbolje su akcije koje koriste javni prostor, ulicu, humor. [...] Želja članova udruge Agape je organizirati projekte koji će humorom i satirom ismijati teme koje nas zadržavaju i usporavaju.“

„Kod nas je primjer da je preko 2000 mlađih prošlo kroz volontiranje i imaju dobra iskustva sa multietničkim grupama. Prilikom prijave za volontiranje volonteri ne izražavaju animozitet prema drugima. Mlade više ne zanimaju podjele, vidimo i po forumima mlađih. Oni žele bolju budućnost, pokušavaju opstati,

raditi. Jaz odlaska mladih sve je veći jer nije im stalo ni do političke scene, ne glasaju, idu za boljim životom. Naši mladi u državama van BiH žive i druže se u multietničnim grupama i žive na neutralnom terenu.“ (Fokus grupe NARKO-NE)

„Sada su odnosi mladih u ovih šest opština koje imamo namjeru da produžimo dovedeni na taj stepen da smo uspostavili listu mladih pacifista, koju imamo namjeru da produžimo na cijelu BiH. Mladi su istakli šta žele i kako žele da rade, a to je da oni žele da rade u manjim grupama u kampovima gdje će oni moći se zbližiti i razgovarati o sadašnjosti i budućnosti.“ (Predstavnica OCD Horizonti, učesnica fokus grupe MIOC Tuzla)

„Pripremati, realizirati različite aktivnosti, od snimanja manjih klipova, zatim organizacije zajedničkih koncerata gdje bi se susretali mladi koji do tada nisu imali priliku da se sretnu. Tokom tih susreta je neophodno sa mladima razgovarati o tome šta oni smatraju da ih razdvaja.“ (Predstavnica OSCE-a Tuzla, učesnica grupe MIOC Tuzla)

„Ono što je jako bitno jeste da su svi naši skupovi bili multietnički, što je bilo vrlo rijetko u tom periodu, pa ni danas nije baš uobičajena praksa.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Predstavnica OSCE-a Tuzla na fokus grupi MIOC Tuzle istakla je da je u Tuzli osnovana Koalicija za borbu protiv mržnje kojoj je pristupilo oko 20 ljudi različitih profila, od organizacija koje se bave zaštitom djece, društvenim aktivnostima na nivou učenika jer su shvatili da je ovo nešto zajedničko čemu mogu vjerovati. Sve ono što su radili je bilo usmjereni na integraciju manjinskih i marginaliziranih grupa, pa su se bavili djecom, povratnicima, čišćenjem ciriličnih putokaza koji su precrtani.

Prihvatanje i afirmacija manjinskih grupa na lokalnu istaknuta je kao veoma bitna aktivnost organizacija civilnog društva. Potrebno je raditi na okupljanju marginalizovanih i manjinskih grupa u jednom mestu, na lokalnu i pokušati da se oni integrišu onakvi kakvi jesu i da se afirmišu u medijima sa svojim kulturnim sadružajima.

„Udruženje Siguran korak, imamo mi tu i Slovake, i pokušavamo da pronađemo, glupo mi je reći zaboravljene grupe, te neke koji su manje zastupljeni u medijima. Mi smo novo udruženje, prošle godine smo osnovani, al' se trudimo da što više njih [promovišemo]. Ne samo da promovišemo Rome [...] jer kažu vidi oni dobijaju sve. Malo je bezveze, ali tako je nekad, ako nekad dobijaju preko nekog drugog udruženja. Pa oni [drugi] kažu 'Hoćemo i mi'. Mi pokušavamo da organizujemo neke akcije, neke seminare gdje ćemo sve njih da okupimo.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Jedna od ideja koju je sprovela Fondacija Lara u Bijeljini jeste da se zahteva od lokalnih vlasti da se više ulica u gradu zovu ženskim imenima, onda predlažu imena žena svih nacija. Tako se rodna ravopravnost koristi kao primer ravnopravnosti uopšte, jer se razbija nacionalna podijeljenost u negovanju pojedinih vrijednosti.

„Imamo tu akciju [da] hoćemo više imena žena za imena ulica. Kad predlažemo žene nećemo predložiti samo jedne nacije već predložićemo svih nacija. Dakle tu negdje u oblikovanju drugih alternativnih multietničkih kultura tu je naš alat.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Prijedlog organizacija civilnog društva je da na lokalnom nivou gradovi naprave strategiju izgradnje mira, da naprave akcione planove u kojima bi se povezivali ljudi i međusobno razgovarali.

„Spajanjem ljudi koji žive jedni pored drugih, da ih mi povežemo ovako da sjedimo svi zajedno i da razgovaramo, smanjujemo tenzije. Na nivou lokalne vlasti moglo [bi] da naš grad napravi strategiju izgradnje mira, ili napravi neki akcioni plan za povezanost lokalne zajednice. To se može postići da bude funkcionalno i to je značajan faktor na prevenciji konfliktata. Ono što mi danas radimo u Bijeljini jeste da se svako od

Prijedlozi za aktivnosti OCD na izgradnji mira i normalizaciji života

nas osjeća komotno. Svako od nas se osjeća komotno i nema incidentata definisanih mržnjom.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Predsjednica jedne od organizacija civilnog društva je vođama i funkcionerima partija poručila da u politički program svoje partije ubace kulturu pomirenja. To podrazumeva kulturno ponašanje sa uvažavanjem drugog, tuđih žrtava i tuđih običaja. Kada jedna nacija obležava dan sjećanja na svoje žrtve ne puštati jaku muziku iz kafića i ne prkositi. Obratila se članici svoje organizacije civilnog društva koja je istovremeno i funkcijer partije koja je pre toga pohvalila odnos prema ženama u dатој partiji.

„E sad, kad već hoćeš da promovišeš svoju partiju, u svoju političku partiju treba da ubaciš kulturu pomirenja. I pošto je lider tvoje partije iz Prijedora, da kada Bošnjaci u Prijedoru obeležavaju Dan belih traka da ne sjede po kaficima i puštaju muziku dok Bošnjaci obeležavaju počast i već šta god bilo, sjećanje svih svojih ubijenih sugrađana u Prijedoru. Tako da to što daju pažnju ženama [je lepo kod tvoje partije], ali jednog dana to moraš rizikovati. Činjenica je da oni ignorisu Dan belih traka kao da se ništa nije dogodilo i 3.000 pobijenih Bošnjaka na toj teritoriji i ponašaju se kao da se nije desio Dan belih traka.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

Medijska kultura

Građane, posebno mlade, potrebno je uputiti kako da izvuku najveću korist iz medijskih sadržaja, uputiti ih u tehnike selekcije sadržaja i tumačnja poruka tako da često negativna forma medijskih sadržaja ne „zagađuje“ duše obilato, posebno dečije. U tom smislu naglašena je važnost dodira sa konstruktivnim sadržajima. Djecu treba odgajati kako da se odnose prema medijima, ne treba im zabranjivati njihovo korištenje već s njima u najmanju ruku diskutovati šta su vidjeli ili čuli u medijima. Također, apelovano je na medije da napuste trend negativnog informisanja, da pozitivnije formulišu izveštavanja o aktuelnim dešavanjima, da izvještaji budu informativniji i poučniji, a da manje pobuđuju emocije, i to negativne, te da više uvrste pozitivnih primjera iz svakodnevnice u svoj repertoar.

Na fokus grupi sa Mrežom vjernica istaknuto je da Mreža ima potpisani sporazum sa BHRT-om, ali da kongres tokom kog je održana i fokus grupa, nije propraćen od strane ovog javnog servisa, pa je potrebno promjeniti i pristup medijima. Kao resurs prepoznati su mediji koje imaju vjerske zajednice i to treba iskoristiti. Također, pomenuto je da se u javnim servisima stereotipno izveštava o vjerskim praznicima, na primer, oda se u neku porodicu koja praktikuje taj praznik da bi se popunio program dok porodica danas praktikuje vjeru na drugi način.

Ekonomska nezavisnost pojedinca otvara put ka većoj slobodi i ravnopravnosti

Prijedlog da se radi na jačanju ekonomске nezavisnosti pojedinaca je više nego u intervjuima istaknut na fokus grupama sa organizacijama civilnog društva koje su održane u sklopu četvrte faze projekta. Jačanje ekonomske nezavisnosti pojedinca otvara put ka većoj slobodi i ravnopravnosti prema mišljenju učesnika fokus grupe sa Fondacijom Lara i Udruženjem žena Jadar. Oni su ukazivali na nezaposlenost kao veliki problem na putu ka stabilizaciji odnosa među tri konstitutivna naroda. Apelovali su da je neophodno omogućiti posao ljudima bez obzira na pripadanje ili pokretati inicijative podrške privatnim biznisima na lokalnu. Ljudi koji se vraćaju imaju potrebu da rade i da ostvaruju prihode. Nije dovoljno vratiti se, treba obezbediti egzistenciju i integraciju. Ako vlasti to ne mogu da obezbede moguće je preko projekata pokrenuti neki privatni posao koji može biti održiv.

„Koji su uslovi kad se vratиш, koji su uslovi zaposlenja, školovanja? Da li možeš uzeti učešća u javnom životu, u politici? Da li možeš insistirati? U početku nije bilo nigdje višenacionalno, pa onda malo po malo - prvo u državne institucije [su zaposlili osobe druge nacionalnosti]. Ali je s druge strane nezaposlenost velika, 20.000 nezaposlenih na birou. Pet kuća će naći praznih jednu do druge. Svi se vratili niko nigdje tu ne živi. Meni je lako živjeti tu kad nemam potrebe sa zaposlenjem.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Sistem socijalne sigurnosti u jednom gradu podrazumeva i brigu o osobama srednje dobi i starijih koji su ostali bez posla, a nemaju uslove za penziju. Međutim, mišljenja se nisu slagala na fokus grupe Fondacije Lara po pitanju da li posao dati pre svega mладим ili starijima. Između mlađih i afimisanih i „izgubljenih generacija“ stoji potreba svakog pojedinca da svoju karijeru ostvari. Sagovornici su naglasak stavili na potrebu adaptacije ljudi na nove uslove poslovanja i nove tehnologije, adaptaciju i na prekvalifikacije da bi se došlo do bilo kojih poslova.

„Nek se ne naljuti mlađa generacija, meni je vrlo bolno to što ne rade njihovi očevi, moja generacija. Ja sam radila u firmi gdje je bilo 1800 radnika, to je bila građevinska firma u Bijeljini, sada ona više i ne postoji. To su bili profili zanatlija i normalno imali smo i intelektualce. Te iste ljude ja još viđam u Bijeljini koji kažu 'Želim biti u svojoj kući, a ne poststanar u Tuzli'. Vratili smo se u Bijeljinu, živimo jedni pored drugih, divno. Meni je divno jer ja ne trebam posao. I mogu da biram sebi s kim ēu da se družim. Ja imam sreću da sam dobila divnu komšinicu. To mi je poklon od Boga. I da nije, imam pare, stavim ogradu da je ne gledam nikako. [...] Mladi - divno, ja sam počela raditi posle srednje škole, ali očevi ne rade, makar da ima malo više tolerancije prema tom svijetu koji imaju 10 godina pred penzijom, dajte mu ono osnovno – da se zaposli.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

„Kad smo kod nezaposlenosti, stvarno je veliki broj ljudi koji ne rade, [a] i onih koji su naučili da ništa ne rade. Znate onaj izraz *Uči sine da ne bi morao radit*. A svi moramo [želimo] raditi u kancelariji, po mogućnosti u nekoj gradskoj upravi gdje su svi na budžetu. Meni je jako žao ljudi koji su završili fakultet i uložili mnogo truda i novca, a sada nemaju posao. Međutim, postoje takvi ljudi koji ne dobiju posao u svojoj struci i neće ništa drugo da rade ako ne dobiju to za šta su se školovali. Prosto, vi morate biti spremni da radite, ne mora to biti u struci. I uvek sam za to da rade mlađi i da izdržavaju svoje roditelje. Jeste veliki broj nezaposlenih i mlađih i starijih. Meni je ipak lepše kada vidim mlade koji rade i izdržavaju svoje roditelje nego ljudi sa 50 i 60 godina da tegle svog sina od 30 godina. Mi smo puni problema, ali treba da se trudimo svakodnevno na rešavanju tih problema svih nacionalnosti jer drugačije ne može da se živi.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Na istoj fokus grupi istakli su da je potrebno uspostaviti zdravstveni sistem koji funkcioniše i bolje zakone koji će povoljno uticati na razvoj ekonomije i privatnog preduzetništva.

„Pa za naše zajedničko dobro je to da što više ljudi radi, [i] da imamo osnov, recimo zdravstveni sistem koji funkcioniše, za razliku od ovog sad [i] još mnogo drugih stvari. Ne moram ništa da kažem, vidi se da odlaze ne samo mlađi iz države, već odlaze i stari. Idu ljudi da zarade za penziju.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

„Preduzetništvo i ekonomija ovdje je već jedna druga priča. Zakoni su toliko loši da se ljudi uopšte ne usuđuju za privatni biznis, jer toliko je teško. Imamo loše zakone koji uopšte nisu podržavajući.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

„Poljoprivrede da se dotaknemo. Treba da se pitamo kako je poljoprivrednicima, kakvo je vrijeme, da li će ti plodovi da uspiju i po kojoj cijeni će da prodaju te plodove.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Sagovornica na fokus grupi Fondacije Lara istakla je da je potrebno insistirati na multietničkim kolektivima. Iznela je prijedlog da organizacije civilnog društva pregovaraju sa državom da počne davati veće subvencije za multietničko zapošljavanje. U istu svrhu druga učesnica iste fokus grupe predložila je da se uvedu po zakonu kazne ako se ne poštuje pravilo zapošljavanja kako osoba sa invaliditetom, tako i po drugim osnovama ravnopravnosti.

Prijedlozi za aktivnosti OCD na izgradnji mira i normalizaciji života

„Kad imamo već taj nacionalni ključ po kome se biraju ministri i zapošljavaju u vladinim službama, onda bi mogao biti nacionalni ključ bar tih vladinih sredstava za zapošljavanje. Mi smo imali u lokalnoj agenciji za mala i srednja preduzeća posebnu liniju podrške povratnicama. [...] Da se insistira na tim multietičnim kolektivima, na multietičkom zapošljavanju. Socijalizam je gajio bratstvo i jedinstvo, samo nije potrajalo. Ključ se poštuje na nivou BiH institucija, pa i na entitetskim donekle, iako su etnički prilično čiste. Kad se daju državne subvencije, ako bi se veća subvencija dala ako se zapošljavaju različite nacije, nego za nacionalne kolektive, e to bi bio neki početak, to što je socijalizam radio. Imamo mogućnost da pregovaramo sa političkim strukturama da se recimo [poboljša] bar, ako ništa to [na] šta država može uticati. Država ne može uticati na vaša privatna preduzeća, koga ćete zaposliti. Možete zaposliti sve svoje rođake, ili sve svoje komšije, ili sve Bošnjake. Ali ako hoćemo da povučemo podsticaje za zapošljavanje da tu bude uslovljavanje i po rodnoj osnovi, a može se insistirati i po nacionalnoj osnovi.“ (Predsjednica Fondacije Lara)

„Malo oštijim penalima, zbog toga što kad sam ja na jednom sastanku bila, bila je riječ o zapošljavanju lica sa posebnim potrebama. Isto su rekli da će za svaku firmu registrovanu, da na svakih 12 zaposlenih morati da zaposle jednu osobu sa invaliditetom. Naravno, ja kažem to mora da se poštuje zato što su kazne. To je dobar model, samo bi ga trebalo malo razraditi da bi to zaživelo kod nas.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Skrenuta je pažnja na nejasnost zakona po pitanju uloge nacionalne pripadnosti pri ostvarivanju ili neostvarivanju nekog prava. Stoga su učesnice fokus grupe Fondacije Lara istakle da je važno voditi računa da se ne zloupotrebljavaju zapošljavanja po nacionalnom ključu, već da posao dobije onaj ko treba da dobije. Često se lošiji kandidati primaju, a imaju prednost zbog zaštite manjinskog prava, onda se stvara nepravda prema onima koji ispunjavaju uslove ali su pripadnici većinske grupe. I to je jedan od načina stvaranja nacionalne netrpeljivosti. Takve slučajevе nije lako sakriti jer se u BiH lako prepozna nacionalna i vjerska pripadnost prema imenima i prezimenima, a i ljudi se međusobno poznaju u malim mestima.

„Dolazi do velike zloupotrebe. Konkretno ja sam bila u tom položaju, predala sam, imala sam veliki prosek, odbijena sam bila, primljena je bila druga osoba, iako nigdje nije postojala mogućnost da se napiše ko je koja nacija. Prethodne godine je dobila osoba koju ja znam da je Srbin, ali nigdje nije pisalo. Te godine kad sam ja predala, dobio je moj kolega sa fakulteta koji je jedva 7 prosek imao. On jeste Bošnjak, ali on je meni rekao da je izgajao vezu, da ne bi ni on dobio jer prethodne godine nije ni on dobio. Ne postoji mogućnost da se dokaže ko je koje nacije, kome pripadate. Ja sam insistirala, pošto je već tako, rekla sam 'Dobro, odakle vama da sam ja Srpskinja? Ja sam se izjasnila bila da pripadam grupi *ostali* kad je bio popis. I ja želim da se vodim kao grupa *ostali*.’ Rekli su mi 'Ja znam po tvom imenu'. To je bio odgovor. Službeni odgovor od te osobe. Ja kad dođem da vadim rodni list meni je precrtano. Ja po zakonu pripadam grupi *ostalih* na osnovu toga. Najveći je to problem što ne postoji jasni zakon što na kraju ne dobiju ljudi koji stvarno treba da dobiju.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Emocionalna stabilnost i zadovoljstvo kao najjači faktor stabilnosti. Srećni ljudi ne mogu biti drski i bezobrazni. Nezadovoljstvo kao veliki problem. Šta je to što ljude čini sretnim? Rad, uklopljenost u društvo, normalan život, sigurnost.

„Ne mislite li možda da je nezadovoljstvo svakog pojedinca, nekog manje nekog više, doprinijelo tome da se tako ponašamo. Zadovoljni ljudi i sretni ne ponašaju se tako pasivno. Evo pogledajte jeste kolektivna depresija. Sjetite se dana kad su dolazili, ja sam radila u toj firmi gdje sam odlazila svake nedelje sam bila u ispomoći i ovi kada dođu po one svoje koverte, pa to kao da nije onaj radnik koga vidiš svaki dan u društvenoj ishrani. Oni su sretni. Supruge im dolaze, jeli i doplatak tu, to su ozarena lica. Oni ne mogu biti drski i bezobrazni kad su sretni. Kad je lijepa emocija u nama to se odmah vidi na nama. Mi smo odmah divni i komšijama i prijateljima i suprugama, i lijepo.“ (Sagovornica fokus grupe Fondacije Lara)

Udruženje žena Jadar iz Konjević Polja, sa kojim je održana jedna od šest fokus grupe, posebno je aktivno u sferi ekonomskog osnaživanja žena, posebno povratnica, kroz edukaciju i različite

oblike podsticaja s fokusom na poljoprivredu. Članice smatraju da se na ovaj način gradi pomirenje, kroz konkretnе aktivnosti, jer da bi se gradio mir ljudi najpre moraju imati ekonomsku sigurnost i osjećaj dostojanstva. Na taj način, ako je samostalna, tj. ako nije ekonomski zavisna od muškarca žena se suprotstavlja i nasilju u porodici. Smatraju da je nasilje u porodici povezano i sa širim društvenim nasiljem te ono predstavlja prepreku pomirenju. Ekonomsko osnaživanje žena je bitno u kontekstu mira i zato što kad se drže radionice, na primer, na ovu temu, žena ne može da dođe (ne da joj npr. muž) ako nije ekonomski nezavisna. To je nekad bio slučaj, pre 15 godina, ali se to prevazišlo kroz ekonomsko osnaživanje. Sagovoronice Udrženja žena Jadar su to predstavile kroz izreku: „Gladan stomak niti radi, niti gradi“. Iz Udrženja žena Jadar izjavile su da su praviljene radionice o nasilju za djecu kao učesnike, što smatraju jako bitnim. Istakle su da je problem obrazovni sistem jer se ne može o ovome učiti samo neformalno. Edukacija o nasilju u porodici prema njihovom mišljenju treba da ima više, naročito za djecu u malim sredinama koja nemaju dovoljno prilika za ovakve aktivnosti.

Članice Udrženja žena Jadar smatraju da su male zajednice skroz zapostavljene posebno sela, a ako je selu dobro dobro je i državi. Ako nije dobro selu ne može ni državi. Naglašavaju brojne prepreke u ovoj sferi koje dolaze od strane političara – male otkupne cene proizvoda i slično. Ne vide bitnu razliku između političara na nivou države, odnosno entiteta i na lokalnom nivou, jer svuda vlada bahatost: „Država umesto da daje socijalnu pomoć, zar nije bolje da da narodu da radi?“, ne u smislu davanja posla već podsticaja i sličnog. Političari ovdje ne dolaze da pričaju o stvarnim problemima, samo nas sve koriste kroz huškačku retoriku. Po riječima jedne učesnice, velika politika nas ne zanima, ne u smislu da nas se ne dotiče, već u smislu da su bitne male stvari i obični ljudi, žene, a posebno male sredine. Čak i da neko od političara zaista i radi na rešavanju problema ne može bez nas. Ako se priča o mladima, moraju mladi biti prisutni, ako se priča o ženama moraju žene, a ne sredovečni muškarci s velikim platama. Gender centar u Bratuncu vodi muškarac i njega uopšte nije briga za ovu temu, ni za žene. Navele su i primer kako se ponaša čovek koji vodi komisiju za ravnopravnost polova u opštini i koji kako se navodi „ne radi ništa“, samo ga je stranka tu postavila. Lokalni političari su „mali i nepismeni ljudi, ne zna da se izrazi, ne zna sebi da pomogne, pa kako će meni pomoći.“ U nevladinom sektoru moraš svaki fening pravdati, a oni samo dižu ruke, lokalni odbornici, ne znaju ni za šta se glasa, a imaju platu od 2000 maraka. „Ja kad sam im rekla [da] nemamo rasvjete, a on meni [odgovara] 'Šta će ti, nisi imala ni prije rata'. Ja hoću da idem naprijed, a on me vraća unazad“. Učesnice ove fokus grupe su navele da je problem i to što ljudi ne znaju svoja prava, ni žene, i zato se i na tome radi i mora još unaprijediti to osvećivanje. Sve ove rezolucije što su donešene treba doneti i u selima, i malim sredinama, i predstaviti ženama. Mnoge nemaju, na primer, internet.

Obrazovni sistem u konfliktu oko vjerske nastave

Kada je riječ o obrazovnom sistemu na fokus grupama su ukazali da se nalazi pred izazovom regulisanja nastave koja se bavi religijskim temama. Najviše neslaganja koja su se ispoljila na fokus grupama odnosila se na vjeronomušku, na pitanje da li uopšte ona ima mesta u obrazovnom sistemu države? O značaju postojanja i pojava nastavnih predmeta Kultura religija i Vjeronauka u redovnom nastavnom procesu i kako to utiče na razvijanje ličnosti i stavova kod djece dosta se raspravljalo. Učesnici su dijelili svoja iskustva u radu sa učenicima u okviru nastavnog procesa, a na predmetima Kultura religija i Vjeronauka. Nakon izjava koje su neki učesnici/

sudionici iznjeli o Vjeronomaku i Kultura religija kao predmetu u školi, može se konstatovati da vlada apsolutno neslaganje.

Kao prijedlog su se izdvojila tri mišljenja: da je dobro imati konfesionalnu vjeronomaku u obrazovnom sistemu, drugo da je dobro učiti djecu religijskoj kulturi koja govori neutralno o religiji kao fenomenu i treće je da ni jednoj ni drugoj nastavi o religiji nije mesto u školi. Jedni su apsolutno uvjereni u dobrobit postojanja Vjeronomaka kao predmeta dok drugi smatraju da može nanijeti štetu za razvoj djeteta.

Prvo i trenutno dominantno mišljenje je usmijereno na to da je vredno imati konfesionalnu vjeronomaku jer ona uči moralnosti i smislenosti povodom čega vjernici postaju bolji ljudi. Afirmisati svoju religiju kao vrijednost religije uopšte podrazumeva autentičnu religioznost koja prihvata učenja i trudi se da živi po njima. Kao posledica dobrog i autentičnog znanja i vjerenja jeste poštovanje svih vjerujućih ljudi bilo koje vjerske tradicije. Primer takvog stava je sljedeća izjava:

„I to je razlika vjernika da je vjerniku fino jer sve gleda fino i onda ti automatski zračiš tom pozitivnom energijom. Ako dođeš s osmijehom i puna entuzijazma automatski u čovjeku probudiš tu neku dobrotu.“ (Sagovornica na fokus grupi Mreže vjernica)

„Predajem Vjeronomaku 25 godina, profesorica sam i razredne nastave. Na mojim časovima često su prisutni i pravoslavci, i katolici, a i ateisti. Radim u školi JU OŠ „Brčanska Malta“. Jako sam ponosna što predajem Islamsku vjeronomaku iz tog razloga što nikad niti jednim svojim gestom, niti jednom svojom riječju nisam nekog povrijedila poštujući sebe i poštujući i druge. I te kako sam da [bude vjeronomaka] islamska, pravoslavna, katolička, judizam, budizam, hinduizam, da ljudi izučavaju ono što jesu i kad upoznaju sebe onda će težiti da upoznaju i druge.“ (Vjeroučiteljica islamske vjerske nastave, učesnica fokus grupe MIOC Tuzla)

Međutim, primedbe na samu formu vjerske nastave u državnim školama odnose se na formu – što se djeca razdvajaju, što se stvaraju tabori, što integrše istomišljenike, što ima formu odbacivanja drugih u formi neznanja o drugome i razvija osjećanje odbačenosti kod manjine. Svakako religija ima integrativnu funkciju, ali u slučaju multikonfesionalnog društva ona je u funkciji dezintegracije, i stoga se smatra jednim od faktora koji je indirektno bio pogodan za destabilizaciju države. Apsolutno neslaganje sa ovim optužbama religije vidimo u sljedećoj izjavi sa fokus grupe MIOC Tuzle: „Ja se apsolutno ne slažem sa ovim da vjeronomaka izaziva nacionalizam niti se osjećam ugodno kad čujem da su mladi imami prvi korak u tome.“

S druge strane, povezanost religije sa nacionalizmom, jedna sagovornica u Tuzli komentariše na ovaj način: „Ja se svaki put potresem kada čujem to da ljudi sada u Bosni ne bi izazvali nacionalizam da poznaju svoju religiju“. Ovo sporno pitanje povezanosti nacionalizma s religijom na Balkanu ima posebno značenje koje se različito razume iz konteksta univerzalne religije i religije koja je povezana s nacijom. Čini se da jedna grupa vjernika u svojoj religiji vidi univerzalnu vrijednost i da je time odvaja od bilo koje nacije, jer u isto vrijeme ta ista religija može biti povezana s bilo kojom nacijom. U tom smislu ona nije povezana s nacionalizmom. S druge strane gledano, praktična povezanost religije na kolektivnom nivou s bilo kojom religijom ujedno se razume kao nacionalizam. Jasno je da je korelacija između vjerske i nacionalne pripadnosti na Balkanu skoro potpuna. Zato je teško razdvojiti na kolektivnom planu ono što je na individualnom sasvim jasno.

Učiteljica JU OŠ „Centar“ Tuzla je istakla da je kroz svoje istraživanje o planu i programu predmeta Vjeronomake došla do zabrinjavajućeg podatka, a to je da je sadržaj koji se odnosi na zajedništvo, koji uključuju i ostale vjere, premalo.

„Slažem se da čovjek prije svega treba da poznaje svoje da bi uopšte bio i potaknut da izučava o nečemu drugom i da uči o nekome drugom. S obzirom na ono što sam ja naučila puno više sadržaja treba biti što uključuje i druge.“ (Učiteljica, učesnica fokus grupe MIOC Tuzle)

Druga opcija pogodna za obrazovni sistem jeste favorizovanje svih religija a ne samo svoje. Ta afirmacija drugih u predmetu Kultura religija ima svoje zastupnike u formi tolerancije i neutralnosti. Kultura religija bi trebalo biti neutralna, integrativna i afirmativna. Međutim, ona se kao predmet koristila i iz ugla negacije svih religija, relativizacije religijskih učenja i predstavljanje religije kao kulturne baštine koja je više u oblasti umetnosti, a manje u oblasti nauke i filozofije. Teologije monoteističkih religija ipak nude vrstu učenja koje povezuje čovjeka i Boga i ima poruku Božje objave o božanskom poreklu čovjeka koja nosi odgovornost, kako za vlastito tako i za spasenje bližnjih, stoga, iz ugla vjerskih zajednica nije dovoljno baviti se religijskom kulturom bez poznavanja vlastite vjere.

Tokom diskusije na fokus grupi MIOC Tuzle istaknuto je da najveći problem koji se javlja u vezi sa postojanjem predmeta Kultura religija u redovnom nastavnom procesu leži i u tome što taj predmet predaju ljudi koji ne poznaju dovoljno materiju. Na fokus grupi predstavnica *Mreže vjernica* kao problem je navedeno što je predmet Kultura religija nekako nametnut kao kontrast konfesionalnoj vjeronauci pa da je zato nastao otpor, i ko će to predavati i ko će odrediti ko to može predavati.

Predstavnik fakulteta, učesnik fokus grupe je istakao da smatra veoma pogrešnim uvođenje Vjeronauke i Kulture religija u redovan nastavni proces jer se od djeteta uzrasta 7, 8 ili 9 godina koje se odlučuje za neki vjerouauk, bilo koji, traži da se u startu definiše i da kaže: „Ja sam taj, Bošnjak, musliman, moja vjera je islam“. Mišljenja je da se kod tog djeteta stvara osjećaj da postoji neko ko nije sa njim u tome.

„Po meni je najveća greška društava što su na prostoru bivše Jugoslavije uveli u školski program Vjeronauk pa čak i Kulturu religije. [...] Moje viđenje problema jeste da se dijete od 7, 8, 9 godina izjašnjava kao pripadnik neke vjere i sebe deklariše kao individuum koja vjeruje u nešto a ni samo nije svjesno sebe prije svega. I onda postaje svjestan da ima i onaj drugi što nije njegova vjera i to ih automatski razdvaja. I s druge strane djecu koja nisu vjerski definisana dovodi u situaciju da pita „Ko sam ja, ako nisam musliman, katolik ili pravoslavac, šta sam sad ja? [...] „Imate djecu kojima je usađen taj vjerouauk u glavu i djecu koja su isključiva po pitanju vjeronauke i totalno antireligiozni. Ja time dobijam grupu ljudi koji se ne mogu usaglasiti jedni sa drugima što ostavlja posljedice na društvo generalno. Ti ljudi će postati očevi, majke, imaće svoju djecu i učit će ih upravo tome što su oni učili u školama.“ (Sagovornik fokus grupe MIOC Tuzla)

Jedna od učesnica, predstavnica Agora centra Tuzla, se nije složila sa prethodnom konstatacijom i ne smatra problemom da se dijete uzrasta od 7 godina izjašnjava o tome koje je nacionalnosti ili vjeroispovjesti. Mišljenja je da ukoliko se dijete ne može izjasniti o tome u šta vjeruje ili koje je nacionalnosti, da je to kriza identiteta.

„Išla sam na religiju i svi moji prijatelji su išli na religiju i divno je čuti za druge religije. Psihologija kaže da je osnova odgoj. Nije problem da se dijete od 7 ili 17 godina deklariše kao musliman, katolik ili pravoslavac, problem je u kući jer ako on ne prihvata to što je svoje dijete će navesti na nešto drugo. Tako da mislim da dolazi do krize identiteta, možda ja ne znam šta sam, ne moram se ja deklarist i to je sasvim OK.“ (Predstavnica Agora centra Tuzla, učesnica fokus grupe MIOC Tuzla)

Na konstataciju koja se odnosi na krizu identiteta, učesnik fokus grupe, student prava, je istakao svoje mišljenje i kao dijete iz mješanog braka ne zna kojoj vjeri pripada. Istakao je da određuje sam sebe i da je prvenstveno čovjek, biće. Tokom školovanja je pohađao Religijsku kulturu, ali i Vjeronauku zato što je imao interes i što ga je to interesovalo.

Prijedlozi za aktivnosti OCD na izgradnji mira i normalizaciji života

„Ako ćemo sad tako stvarati identitet, ja ne osjećam pripadnost ni prema jednom etničkom košu u BiH. Ja osjećam pripadnost prema državi. U tome je problem. Treba prvo ići državni pa tek onda etnički, nacionalni i vjerski koš. [...] Neophodno je stvarati osjećaj pripadnosti državi. Uzimajući u obzir situaciju u kojoj živimo da u BiH vladaju stranke koje su nas upropastile od 91. godine do danas, ne možemo raditi iste stvari i očekivati druge rezultate. Mi moramo nešto promijeniti da bi rezultati bili drugačiji.“ (Student prava, učesnik grupe MIOC Tuzla)

Nadalje, tema koja se provlačila kroz tok diskusije je bila usaglašenost udžbenika predmeta Kultura religija i Vjeroučiteljke sa nastavnim planom i programom. Kroz diskusiju učesnici su istakli da je problem u tome što se razne teme uvlače u nastavni plan i program, a mediji daju veliku pažnju ljudima koji nemaju veze sa prosvjetom kako bi nešto u obrazovanju uveli što nema nikakve logike. Nastavni plan i program se ne podudara sa temama o kojima se djeca trebaju obrazovati na taj način da se prihvataju različitosti da budu kao jedinka i da ne treba da se dijelimo i razdvajamo.

„Ja jesam musliman ali ja sebe ne stavljam u tu kategoriju, ja prihvatom sve, nije mi stran ni Vaskrs, ni Uskrs, ni pravoslavna Nova Godina, ni naša Nova Godina, ni Bajram, ništa mi nije strano. Tu je problem što se politika umiješala u obrazovanje i vodi tu svoju igru.“ (Sagovornik fokus grupe MIOC Tuzla)

Predstavnik Koalicije za borbu protiv mržnje je istakao da je Tuzla specifična sredina: „Mi ne dozvoljavamo da favorizujemo jednu religiju, mi favoriziramo sve religije, multietničnost, multikulturalnost“.

U sklopu odgoja za različitost, posebno je istaknuto kao problem što postoje monoetničke zajednice u kojima djeca nemaju prilike da upoznaju druge i drugačije, pa je neophodno organizovati posete drugim zajednicama i sl. Također, navodilo se da je eventualno potrebno uvesti novi predmet u školama u kojem bi se širile zajedničke vrijednosti kao što su ljubav i poštovanje; s obzirom da predmeti kao što su Građansko obrazovanje nisu dali rezultate i nisu prilagođeni razumevanju djece. Podvučeno je da i vjeroučitelji treba da pojednostave pristup da bi vjera bila nešto aktivno, da se razvije empatija a što se zapostavlja u školama. Nadalje, nastavnici generalno ne prepoznaju djecu koja imaju neke probleme a što treba unaprijediti. Generalno se provlačila teza kroz diskusije da je odgoj širi pojam od obrazovanja, i da su tu bitni različiti agensi, posebno porodica u kojoj djeca počinju da stiču neke duhovne veste kroz molitvu i sl.

„Uzimajući u obzir nedostatak sistemske podrške, neophodno je raditi na jačanju kompetencija nastavnika s ciljem bolje pripreme za časove. Nastavnici ne mogu pričati o onome o čemu nisu stručni i ne smiju kontaminirati te nježne umove djece koji će sutra biti sav naš svijet.“ (Predstavnica Međunarodne škole Tuzla na fokus grupi MIOC Tuzla)

„Da bi radili sa djecom mi moramo prvo raditi sa roditeljima jer sve što uradimo sa djecom kada se vrati u svoje sredine roditelji to mogu da pobrišu brzinom svjetlosti. Treba odgajati i osnaživati sredine u kojima živimo i u koju tu djecu vraćamo.“ (Predstavnica World vision-a, učesnica grupe MIOC Tuzla)

Na fokus grupi predstavnica *Mreže vjernica* naglašeno je da je uloga majki i nastavnika/ca jako bitna jer one kroz lični primer neguju pozitivne vrijednosti kod djece. Problem su monoetničke zajednice u kojima su angažovane vjernice koje rade na promociji vrijednosti mira i sličnog često neshvaćene. One su istakle da je potrebno da djeca posjećuju druge zajednice. Također je naglašen potencijal vjeroučiteljica, i da se pri izučavanju vjeroučiteljica treba biti senzitivan a ne nametljiv. Primer je dala jedna vjeroučiteljica s Pala čija je crkva izabrala da je agnostik. Kako joj se nije nametalo šta da bude ona se posle iskreno vratila svojoj vjeri. Dvije vjeroučiteljice

sa ove fokus grupe su isticale da uče djecu i o drugim religijama i da su organizovale posjete drugim vjerskim objektima i da je to bio iskren izazov.

Prijedlog da se uvede što više sadržaja u neformalno obrazovanje

Kada je u pitanju neformalno obrazovanje, učesnici su se složili da je potrebno zainteresovati malo širu masu jer ako se uvijek razgovara sa istom grupom ljudi npr. o pomirenju i ako ta grupa vrlo dobro razumije ono o čemu pričate, onda to nema nekog efekta. Mišljenja su da se trebaju odrediti fokus grupe mlađih pa s njima raditi kroz neformalno obrazovanje na određene teme koje će doprinijeti miru i pomirenju.

„Rješenje je u neformalnom obrazovanju, tj. da se u neformalno obrazovanje uključuje što više mlađih, u smislu da bi možda trebali da u neformalnom obrazovanju pozovemo što više mlađih koji će da predstave jedan zdrav sistem.“ (Predstavnik Koalicije za borbu protiv mržnje, učesnik fokus grupe MIOC Tuzla)

Na temu neformalnog obrazovanja, nadovezala se tema održavanja časova odjeljenske zajednice u školama. Učesnici su istakli da su časovi odjeljenske zajednice u većoj mjeri zanemareni obzirom da su se sveli na pravdanje izostanaka učenika.

„Što se tiče obrazovanja, u školama časovi odjeljenske zajednice su nam se sveli na pravdanje časova i na rješavanje problema što su se dvojica pogurali. Zna se zašto služi čas odjeljenske zajednice, da se porazgovara o ovim temama a ne samo na časovima religije.“ (Fokus grupa MIOC Tuzla)

Obzirom da su fokus grupi prisusvovali nastavnici osnovnih i srednjih škola, koji realiziraju časove odjeljenske zajednice, nisu se složili sa prethodnom konstatacijom i istakli su da svoje časove odjeljenske zajednice održavaju redovno.

„Na mojim časovima odjeljenske zajednice djeca nose sveske i nema odlaska ni puštanja djece sa tih časova.“ (Fokus grupa MIOC Tuzla)

Zatim, konstatovano je da je za kvalitetnu realizaciju nastavnog procesa neophodna sistemska podrška.

„Mi moramo zaista imati sistemsku podršku. Ja sam se sa predmetom koji predajem, a to je Religijska kultura, susrela prvi put na postdiplomskim studijama i više sam ja davala profesorima nego što su oni meni. To je tužno ali je istinito.“ (Sagovornica fokus grupe MIOC Tuzla)

„Većina sadašnjih nastavnika i profesora stvarno ne znaju komunicirati sa učenicima i ne poznaju sasvim dovoljno ni svoje predmete i onda u nekom nedostatku kako da ispune 45 minuta počnu pričati o religiji, nacijskoj, nacionalizmu o kojima uopšte nisu upućeni a nisu svjesni koliko djeca to upijaju. Isto tako ima mnogo i pozitivnih primjera. U stvari možda nije problem Vjeroučiteljstvo, već što se na času biologije ili matematike čuje nešto što tom času ne pripada i od nekog čije nije mjesto to da kaže.“ (Fokus grupa MIOC Tuzla)

„Obrazovanje je vrlo bitno i velika je uloga nastavnika da kod djece razvijaju sposobnost kritičkog promišljanja, kad vi potaknete jedno dijete koje ima kognitivne sposobnosti da ono o svemu onome što mu se donosi i servira kritički promišlja i donosi svoj sud.“ (Fokus grupa MIOC Tuzla)

Tokom diskusije o kompetencijama nastavnika uzimajući u obzir nedostatak sistemske podrške i situaciju da jedan nastavnik realizira nastavu za dva ili tri nastavna predmeta, jedna od učesnica koja realizira nastavu Islamske vjeroučiteljstvo, pored toga što je i nastavnica razredne nastave se osjetila uvrijeđenom i napustila fokus grupu. Napuštanje fokus grupe od strane navedene učesnice, ostali učesnici su okarakterizirali kao nedostatak tolerancije. Nadalje, diskusija se vodila o tome kako nastavnik pored svih kompetencija koje je neophodna da

Prijedlozi za aktivnosti OCD na izgradnji mira i normalizaciji života

prosvjetni radnik ima, tolerancija uzima veliko mjesto jer tome učimo i našu djecu, da budu tolerantna.

Uticaj vjernika i vjernica na rekonstrukciju zajednice

Aktivnosti i učešće u *Mreži vjernica* su prepoznate kao jako bitne jer se na taj način žene povezuju i ostaju u kontaktu. Navodile su lična iskustva i primere poštovanja različitosti kojima se doprinosi pomirenju. Stava su da iskreni vjernici jedni druge prepoznaju i da grade te mreže, ali je indirektni zaključak da one nisu dovoljno vidljive.

„Lako sam se uvezala sa Almom iz Stoca. Nas je ljubav Božja spojila, a isto razmišljamo, isto osjećamo. Kad smo se našle prvi put na nekom skupu mi smo se lako prepoznale, lako uvezale i stvorile mrežu vjernica, to smo je mi tako nazvale i to je nešto najljepše što se može utkati, složiti. Ja kažem svaka od ovih je biser u tu mrežu utkana i svaka nova [žena] dobro dođe kao novi dragulj, jer je širimo, razvlačimo, ne samo u našoj BiH mi je proširujemo na cijeli svijet. Naša ljubav je toliko velika da može očuvati ovaj svijet uz Božju pomoć.“ (Sagovornica fokus grupe Mreže vjernica)

U sklopu našeg istraživanja je doprinos vjernika laika prepoznat, ali manje od doprinosa drugih aktera, te ćemo stoga navesti njihova razmišljanja o ulozi koje one imaju. Potrebno je ovakve pozitivne priče vjernika i vjernica i artikulacije njihovog uticaja dalje osnažiti i produbiti. Također, sagledavanje njihovog doprinosa i stavova koje imaju su nam bitne za dalju analizu uloge vjernika laika u procesu pomirenja. Ocenjujući svoju ulogu one su kroz konkretnе primere kombinovale ulogu žene, potom žene majke i žene vjernice.

„Uloga žena je inače po mom shvatanju i razumijevanju vaspitanje. Riječ vaspitanje kod nas je od staroslovenskog 'se pitati, se hraniti'. Tu se naravno ne misli samo na ono fiziološko hranjenje nego na sveobuhvatno, hranjenje duše. Tu žena ima najviše odgovornosti, žena vjernica svakako. Ono što ja jako često shvatam kao prepreku su predrasude i licemerje. Mi i same vrlo često promašimo cilj, kako se to kaže iz nekih svojih opet razloga, predrasuda i nečeg drugog. Žene mogu najviše da rade i doprinesu najpre u svojoj zajednici, svojoj kući kao majka, ali ne samo kao majka, žena je po svojoj prirodi vaspitač i zato imamo najviše žena u prosvjeti, to je nekako prirodno stanje ženskog bića. S druge strane, žena vjernica mora da pokaže sebe kao vjernicu, da živi ono što propovijeda, što priča, a ne da jedno radi a drugo priča, što se kod nas stalno dešava – te zloupotrebe vjere koje su se dešavale, a dešavaju se i dalje. To je ono gdje mi možemo puno da doprinesemo svaka u svojoj zajednici, svojoj kući, ako je prosvjetni radnik da ne vaspitava samo djecu već i one sa kojima radi, svoje kolege i da budemo neprestano na tom fonu širenja dobra. Živi ono što ti tvoja vjera nalaže.“ (Vjeroučiteljica sa fokus grupe Mreže vjernica)

„Njena uloga [uloga žene] je višestruka. Danas je neko vrijeme lažnih vrijednosti, tu smo doživjeli najveći poremećaj. [U vrijeme] nove civilizacije ženin [...] život je omalovažen, tu smo skrenule s puta. To je jedna stvar. Imamo sad svuda deficit 'ljudi'. A druga stvar [je] da smo dale drugima da našu djecu [vaspitavaju] bilo da je vrtić kuća, bilo da imate kućnu pomoćnicu. Tu smo izgubile esencijalnu vrijednost koju smo trebale imati pod nadzorom. Naša uloga je da odgajamo bogobojazne, a hrabre ljude koji imaju stav da se suprotstave zlu i tako ja to tumačim nakon svega kroz šta prolazimo. Izgleda primamljivo sva ta slava, moć, bogatstvo. To izgleda lijepo, a to je propast i ostane prazna duša. Onda se majka ili baka pita 'Pa Bože, šta bi s mojim onako lijepim djetetom. Kako završi onako?' To je zato što odgoj djeteta osim majke rade i sve druge osobe, odnosno okruženje. Vi ako ste izašli lijepo odgojeni iz kuće u neku sredinu vrlo brzo ćete doživjeti da vam se svi smiju. I to danas djeca jako dobro pamte i doživljavaju. Nek je [neko] lijepo obučen, pristojno, po starinski biće ismejan. Teži se nekakvom univerzalnom oblačenju i to su neke markirane stvari, nedostižne većini. Izrastaju djeca frustrirana jer ne znaju biti različiti. To je naša bit, mi ih moramo snažno odgojiti, da [momak, na primer] bude različit, a hrabar i spremjan da na sve te osude zna da je Bog sa njim, da to [što] oni [vršnjaci] njega osuđuju i ne žele u društvu ne ubije tu dušu njegovu. [...] [Problem su] lažne vrijednosti. [Djeca ih] ne prepoznaju jer ih mi nismo na vrijeme napunili pravim [vrijednostima].

To bi bio doprinos majke vjernice, da odgoji hrabro dijete koje ima stav da se zna suprotstaviti. Ne mora se suprotstaviti, samo da se zna suprotstaviti.“ (Sagovornica fokus grupe Mreže vjernica)

„Ja nemam još uvijek tu ulogu majke, još sam mlada, jedva čekam da budem u toj ulozi, ali govorim sad o doprinisu žene vjernica koji je odgojan kao i svi ovdje. Ja sam odgajana od strane žene vjernice. Ja polazim od srži, od onog glavnog što treba kad majka obrazuje dijete. Uz sve obaveze moja majka je jako puno vrije-mena provodila sa mnom. Ona se trudila, sedne pored mene pa mi čita, predoči mi te pozitivne vrijednosti. Majka izade sa djetetom pa djete vidi crkvu ili ženu pokrivenu i način na koji će majka to objasniti djetetu to je ta žena vjernica. Svaka nas vjera uči da svoje volimo, slijedimo i druge poštujemo, i to je meni taj doprinos žena vjernica. Zato ja danas nemam problem da sedim s Ljiljom, s Maricom i ako Bog da da se u budućnosti još srećemo i dalje radimo.“ (Učesnica fokus grupe Mreže vjernica)

„Ja bih se vezala samo za odgoj djeteta. Ja ču reći nešto o ulozi žene, a uz to i vjernice. Dugo sam već žena, formalno znači kad sam postala udata i rodila, [postala] majka i sve to. Moje viđenje je bilo jedno dok nisam bila vjernica, ali djelovanje je bilo isto kao i sada. Spoznajom mojom da je Bog nešto što mi je dalo snagu za slobodu, za razmišljanje. U jednoj rečenici djete koje je reklo 'Hvala Bogu, živ sam', djete koje nikad nije odgajano u vjeri, dalo mi je znak da moram potražiti idejnog vođu novog jer sam odrasla u komunizmu, živjela u komunizmu. Bio je Manifest komunističke partije, protokol po kojim sam živjela, moralan u svemu, koji se jako nadovezuje na Jevangelje ili na Kur'an. Sve moralne vrijednosti su isto u tom Manifestu bile. Ali življenje je nešto drugo življenje daje mogućnost djelovanja ovako ili onako. Ali ako ste vi moralno odgojeni vama se znaju osnovne vrijednosti – biti iskren, pošten. Kad sam polagala pionirsku zakletvu 'Pristajem da budem poštena, ovo ono...' to mi je bilo tako moralno preda mnom određeno kako će se ponašati. Kad sam postala vjernica nisam trebala učiti o moralnosti samo sam dobila još širinu svog djelovanja.“ (Sagovornica fokus grupe Mreže vjernica)

Njihov pristup promjenama je korak po korak i insistiraju na ličnim primerima kao vjernica i vjeroučiteljica. Naglašavale su „princip odozdo“, a i svoja iskustva, koja se pretaču i u lokalnu zajednicu. Naglasak je na vaspitanju u kući ali i na pretakanje toga posebno u lokalnu zajednicu i šire gdje su djeca izložena brojnim uticajima, a koje one kao majke i vjernice ne mogu uvek kanalizati. No način na koji će objasniti djetetu, na primer kad vidi drugi vjerski objekat, pokrivenu ženu i slično doprinosi razumevanju drugih. Kao problem prepoznaju negativan uticaj drugih aktera i okruženja, ali žena vjernica, na primer, radom sa djetetom i u zajednici i kroz živi primer to može prevazići. I kroz njihove projekte vidimo kako se prepreke prevazilaze, samo ih treba bolje afirmisati, na primer, kad je riječ o rekonstrukciji zajednice. Kroz ovu mrežu ženama se daje podrška da istraju u svom vjerničkom pristupu na izgradnji razumijevanja i na njihovim konekcijama koje dugo traju jer iskren vjernik prepoznae drugog iskrenog vjernika.

„Naše zajedništvo se pokazalo kad smo se našle da činimo nešto bolje za našu zajednicu, da gradimo civilno društvo dostojno čovjeka bez obzira odakle smo i kako smo, svima nam je stalo da očuvamo našu državu u kojoj živimo, našu sredinu u kojom živimo. Ne možemo graditi kuću od krova, kuća se gradi odozdo od osnova, od baze, od temelja. Da bi ja bila dobra u državi moram biti dobra u svojoj porodici, u svojoj ulici, mjesnoj zajednici, u svom gradu, na svom poslu, svuda.“ (Sagovornica fokus grupe Mreže vjernica)

Međutim, utisak je da uticaj koji imaju na širu zajednicu nije dovoljno artikulisan, a da je jasan na individualnoj razini. To što vjernica nema u hijerarhiji prepoznato je kao snaga jer nema brzinskog djelovanja, samo dugoročnog. Dobrotu i međusobno razumevanje koje neguju među sobom i prema drugima treba širiti. S druge strane to se i kritički preispitivalo. Na primer, smatraju da je jedan od razloga što imaju manje uspeha u široj zajednici to što većinom muški vode a ženi ne daju puno prava, i što je prisutno iskrivljeno poimanje tradicije. Iz islamske perspektive i Muhamed a.s se savetovao sa ženama pa zašto govoriti da su žene potčinjene. Našu tradiciju smatraju da je teško promjeniti što su iskazale koristeći se izrekom: „Lakše je zapalit selo nego mu promjenit običaje“, pa se ti patrijarhalni običaji prožimaju. Ali vjernice se ne bore

Prijedlozi za aktivnosti OCD na izgradnji mira i normalizaciji života

agresivnim sredstvima, već ljubavlju i odgojom djece da znaju ceniti vrijednosti. Smatralj su da će se sve posložiti kad se prepozna doprinos žena vjernica, jer ljubav i dobro pobijedi.

„A bez Boga je došlo ovo što je došlo, ovo danas je sve bez Boga. Od 45 do danas sve je bez Boga. Meni je mama pričala kako su se ženama silom skidale feredže i sipala voda u usta ženama koje posta.“ (Sagovornica fokus grupe Mreže vjernica)

„Sva priča se svodi da prepoznamo snagu žene, da se ne stide da istraju, i onda nije problem ni poštivanje [drugih], ni davanje, ni bilo šta drugo.“ (Sagovornica fokus grupe Mreže vjernica)

Kroz Mrežu vjernica bilo je aktivnosti i u monoetničkim i u tzv. podjeljenim lokalnim zajednicama. Iстicale su da su problem monoetničke zajednice jer se u njima ne viđaju drugi pa tu rastu predrasude. Kroz posjete, druženja, predrasude se razbijaju. Istakle su važnost zajedničkih izleta i posjeta drugim vjerskim objektima. Na primer, pravoslavna vjeroučiteljica je iznela iskustvo obilazaka vjerskih objekata na Palama. Islamska vjeroučiteljica hoće djecu da vodi u Trebinje i da posjete pravoslavnu crkvu a preko Mreže vjernica zna koga da kontaktira. Djeca uđu u vjerske objekte, steknu novo iskustvo, kao i vjeroučiteljice. Jedna od vjeroučiteljica ocjenjuje: „Da nije ove Mreže to bi se teže sprovedilo“.

„Posećena je katolička crkva na Palama za koju mnoga djeca nisu ni znala da postoji, a tamo je od 1906. Djeca tamo prolaze svaki dan ali im nije palo na pamet da svrate. I da se to obide roditelji se slažu, treba odobrenje. I obilazili su se i drugi objekti, džamije i sl. i djeca su poštovala te propise, da se izuju, da djevojčice stave marame. Čitalo im se iz Kur'ana, prvi put su čuli arapski. U katoličkoj crkvi odmah su [išle djevojčice] u oltar jer kod nas [pravoslavnih] djevojčice ne mogu u oltar. I to je ono što je njih oduševilo. Pa [su čuli i vidjeli] orgulje. I oni sad pričaju kako im je bilo fino. Ali [problem je što] nemamo puno prilike [za takve aktivnosti], i [što] naš rad nije dovoljno afirmisan, i [to što] smo neshvaćene i u našim zajednicama. [Potrebno je] i da se izborimo za taj status gdje ne postoji različitost [slučaj monoteističkih religija].“ (Vjeroučiteljica, sagovornica fokus grupe Mreže vjernica)

Žene vjernice predlažu odgoj za socijalnu rekonstrukciju zajednice, odgoj za različitost, odgoj za oprost. Kada je riječ o odgoju za socijalnu rekonstrukciju zajednice, izdvojile su sljedeće aspekte na kojima one kao žene vjernice trebaju raditi:

Žene (vjernice) trebaju biti živi primer toplog odnosa prema drugima i drugačijima. Također, u svojim lokalnim zajednicama trebaju da motivišu i mobilišu druge žene. Da se neformalno, na primer sastaju na kafi, na javnim mestima, da ljudi vide da se one druže iako nisu iste vjere.

Vjeroučitelji su posebno važni jer odgajaju djecu, oni trebaju da se lepo pozdravljaju u školama, da šalju lepe poruke i rade zajedničke projekte.

Potrebno je da vjeroučitelji više sarađuju sa nastavnicima drugih predmeta.

U školama tipa „dvije škole pod jednim krovom“ vjeroučitelji trebaju da podstiču zajedničke aktivnosti, npr. sportske i sl.

Predstavnici lokalne zajednice trebaju da prave prijeme povodom svih vjerskih praznika, a ne samo onih gdje je jedna vjerska grupa dominantna.

Neophodno je raditi humanitarne aktivnosti u kojima se neće pomagati samo onima iz naše zajednice, čime se širi blagost.

Zaključci i implikacije za dalje istraživanje

Ovaj Izvještaj ima za cilj prenijeti perspektive aktivnosti pomirenja predstavnika organizacija civilnog društva koji su posvećeni radu sa različitim osjetljivim i marginalizovanim grupama širom Bosne i Hercegovine. Istakli smo napore koje smo uložili u radu sa različitim partnerima i nastojali da budemo što objektivniji, bez dodatne pristrasnosti. Ovo napominjemo, jer se u bilo kojoj osporavanoj i politički osjetljivoj oblasti, činjenično stanje zajedničkih, javnih interesa odmah dovodi u pitanje personalizovanjem narativa osmišljenih da istaknu podijelu. Istraživanje koje može staviti ova nadmetanja u perspektivu još je potrebnije tamo gdje su politički izazovi personalizirani na više nivoa, kao što je slučaj sa nizom društvenih i političkih pitanja koja se odnose na pomirenje u Bosni i Hercegovini.

U zaključnom odjeljku fokusiramo se ukratko na ključne izazove istraživanja koji povezuju rad aktera civilnog društva angažovanih sa najugroženijim i marginalizovanim grupama društva u okviru proučavanja aktivnosti pomirenja u BiH. U Bibliografiji, na kraju Izvještaja, navodimo preporuke za dalje čitanje i istraživanje, u kojima se može pročitati da je različitost u perspektivama među akterima civilnog društva paralelna sa velikom raznovrsnošću akademskih perspektiva o prirodi izazova za aktivnosti pomirenja, kao i o vezama koje čine raznolikost društvenih sektora važnih za ovaj posao.

Zastupanje objektivnih interesa u izgradnji civilnog društva u BiH suočeno je ne samo sa nestabilnošću finansiranja i političke podrške javnim potrebama, već i sa diskursima koji organizacije civilnog društva (OCD) predstavljaju kao izolirane od javnih interesa i kao da njeguju vlastite interese zasnovane na ostvarivanju dobiti (prihoda), a ne fokusirane na potrebe samog stanovništva. Neke od ovih nedoumica, vezane za rad i zaposlenike OCD su već prisutne u istraživanjima javnog mnjenja, uključujući prethodne studije objavljene u okviru naših istraživačkih projekata, kao i u razmišljanjima unutar samih organizacija civilnog društva (detaljnije u: Puljek-Shank 2017). Tamo gdje se ovim diskursima približava nedostatak društvene integracije u oblastima na koje se OCD fokusiraju, učesnici u ovom istraživanju umesto toga vide praznine između svojih radnih odnosa usredsređenih na zajednicu i udaljenijih političkih i nacionalnih izvora moći i podrške. Iz njihove perspektive, ovo ni u kom pogledu ne umanjuje potrebu za civilnim društvom i aktivnosti pomirenja, što je od neposrednog značaja za njihov rad sa najugroženijima i marginalizovanim grupama. Trenutno postoji izuzetno malo istraživanja usredsređenih na osobene perspektive ovog skupa lokalnih aktera civilnog društva, a ovaj Izvještaj predstavlja mali korak naprijed za koji se nadamo da će ga slijediti i drugi.

Interes lokalnih društvenih agenata za šire procese pomirenja neobično se slaže s idejom da je pomirenje vještačka ili vanzemaljska ideja u BiH, možda potisnuta uskim stranačkim ili ideološkim akterima. Ipak, bez obzira na njihov različit kontekst i perspektivu, ovi vrlo ugrađeni lokalni akteri angažovani su na različite načine u izgradnji dugoročnih odnosa, što upravo odražavaju njihove predstave pomirenja, kao suštinske odlike praktičnog rada sa najmarginalizovanijim djelovima društva. Za njih (aktere) pomirenje nije apstraktni budući cilj, već ono

predstavlja proces prilagođen stvarnim potrebama. Pomirenje ima vrlo primenjivo značenje za njihov praktičan rad u ovom trenutku. Pre svega, nije stranački u smislu da treba da potkopava određene političke partije, a niti ideološki u smislu da treba da generiše određenu vrstu društvenog ili političkog autoriteta. Relacijski značaj pomirenja tumači se, ne na jednostavan aspiracijski način, već više u smislu marginalizacije i neke nepovoljnosti, koje zavise od društvene i političke izolacije. Oni vide potrebu uključivanja političara iz svih sredina u promjenu ovoga, a odbijanje onih koji imaju moć da uspostave bliže odnose sa sektorima koji su u nepovoljnem položaju a koje smatraju ključnim za razumijevanje štete koju nanose običnim ljudima. Daljnje istraživanje o lokalnoj percepciji ovog odnosa prema rješavanju štete u javnom životu prijeko je potrebno u publikaciji o pomirenju i izgradnji civilnog društva, a ovaj istraživački projekt će tu temu pokušati razviti u budućem radu u 13 gradova koji su već bili uključeni u istraživanje. To je potrebno, pre svega jer mediji i akademska literatura nisu posvetili punu pažnju različitim „glasovima“ koji su manje ili više izraženi u društvu. Kao što smo predložili u Izvještaju, ove lokalne perspektive o pomirenju i izgradnji civilnog društva bit će pravilno shvaćene samo ako se proučavaju kao dio aktivnosti u kojima se izgrađuju odnosi, a ne prvenstveno kroz komentare snimljene odvojeno od opisanog radnog konteksta u Izvještaju.

Izvještaj također naglašava u kojoj meri lokalni aktivisti suprotstavljaju podjele o stranačkim, sektorskim ili ideološkim interesima sa praktičnim iskustvom u izgradnji odnosa. Ne umanjujući snagu odbacivanja koruptivne potrage za moći i novcem radi nje same, i odbacivanja politike stalnog sukoba, učesnici u okviru diskusija su također podijelili dosta primera u kojima su grane između različitih tipova aktera ili različitih sektora društva prevaziđene u praktične svrhe. Kao što smo vidjeli u raspravi o položaju vjeronauke u školi, uočljiva je i zloupotreba politike i praktične akomodacije u toj političkoj igri; a što se ogleda i u odgovorima učesnika diskusija i njihovim nijansiranim sudovima o ulogama koje vjersko sveštenstvo i laici mogu imati u aktivnostima pomirenja. Ponudili su kritike aktuelne političke korupcije, kao i insistiranje da se isti političari također moraju ohrabriti da se bave stvarnim potrebama za koje OCD imaju vrijemena i privilegovan pristup. Za proučavanje procesa pomirenja, ovaj fokus na složene odnose u rješavanju aktivnosti pomirenja koji se odnose na potrebe izolovanih i marginalizovanih grupa društva nudi osnovu za manje crno-bijelu perspektivu o smislu rada na pomirenju, prilagođavajući ne samo praktični kompromis i saradnju, već i održavanje budućih težnji, zajedno sa čitavim nizom ogorčenja koja se na lokalnom nivou pojavljuju kao normalna, s obzirom na stalni uticaj prošlosti na stanovništvo u ovim zajednicama.

Local Civil Society Organisations from across Bosnia and Herzegovina make recommendations for reconciliation/peacebuilding activities

Summary in English

This report conveys the interest in practical reconciliation work of CSOs focused on some of the most challenging environments in Bosnia and Herzegovina (BiH). Focused on the immediate needs of marginalized groups in localities throughout BiH, they argue that:

- Reconciliation activities are essential to the well-being of the most vulnerable citizens in all parts of the country.
- Politicians and civil society must cooperate in reconciliation work that focuses on the real needs of citizens, involving local communities in order to overcome divisive conflict narratives. Only by addressing the current political constraints through practical reconciliation work can corruption be overcome.
- The report shows a strong belief in the necessity of inclusive reconciliation work is widespread among CSO workers even though their focus is not on reconciliation but instead on immediate, local, practical priorities which are affected by political stasis and corruption, including economic empowerment of women in small communities, nature conservation, formal and non-formal education, addiction prevention and youth work, protection from domestic violence, and local faith-based economic and community development. They argue that reconciliation and peacebuilding brings real and practical benefits in their work in the mentioned areas, and that reconciliation efforts should not be treated as abstract issues, nor as problems to be left to the future, nor as a new socialisation process separate from the work that makes enterprises and social institutions across the country function effectively.
- Contributors highlighted the consequences of the deliberate disruption of the reconciliation process by political conflict mongers. The manipulation of conflict should not be presented as a normal part of politics, but as abuse of public need. Instead, politicians need to become more aware of their impact on local social needs: this will make clear the extent to which the policy of division blocks the expression of normal social solidarity and cooperation and hinders development within all areas of society.
- The local, socially based civil society organizations involved in this research, working in areas most vulnerable to conflict, do not seek to participate in conflicts between party elites, nor between parties and citizens themselves. On the contrary, these organizations seek to be joined by politicians, ie to be connected with politicians willing to act through cooperation and dialogue with citizens, to better understand the needs that citizens have, the problems they encounter and possible ways to overcome them effectively.
- Inclusive reconciliation activities are especially important for vulnerable and marginalized groups in society: their everyday life should be “normalized” by a bottom-up approach in pol-

itics, which does not start from assumptions about the normality of divided views, and which highlights the ways in which ordinary problems and harms are products of the attempt to isolate public communities from each other.

- The naming of practical reconciliation as a public need is important in order for an inclusive socialisation process to reverse the harms done, and politicians and other public leaders should be a part of this socialization, not just enter and exit the process on the basis of utilitarian motives. Public recognition of suffering (for example, through memorializations), and as part of the reconciliation process, creates a huge difference in addressing the damage done to the population and public institutions, and this damage can only be reversed by deliberate engagement in intergenerational activities. At the same time, reconciliation activity should develop sensitive to the impact on the traumatized where programs do not address specific needs and specific gains, but rather invoke reconciliation, trust, and similar concepts associated with conflict in abstract form. Reconciliation should instead be seen to be an integral part of the reassertion of ordinary public needs.
- Because of their practical focus, the CSO speakers involved in this report shared practical advice that they want to be more widely applied. They also shared the practical problems they face in their work. They emphasize that, at the local level, reconciliation activities really work and deliver results where they are implemented and enabled with a focus on public need.

The report was compiled on the basis of six focus groups that were held in June-July, 2018. The CSOs involved included the Lara Foundation in Bijeljina, the International Interactive Open Center (MIOC) as well as a range of educational partners in Tuzla, the Network of Believers at a meeting in Medjugorje, the Jadar Women's Association in Konjević Polje, the Association for the Prevention of Addiction NARKO-NE in Sarajevo, and the Agape Association in Ljubuški.

Dodatna literatura

Prethodni izvještaji objavljeni u okviru ovog istraživanja

Kuburić, Zorica i Brkić, Marko-Antonio (ur.) (2015). *Konferencija. Istraživanje uloge religije u procesu izgradnje povjerenja i pomirenja*. Sarajevo: CEIR, Mostar: Sveučilište Hercegovina.

Kuburić, Zorica i Zotova, Ana (2019). *Uloga religije, porodice i obrazovanja u procesu pomirenja, Razlike u stavovima manjine i većine u Bosni i Hercegovini*. Novi Sad: CEIR.

Zotova, Ana, Zorica Kuburić, Zlatiborka Popov-Momčinović, Marko-Antonio Brkić i George Wilkes (2021a). *Izgradnja povjerenja i pomirenja u Bosni i Hercegovini: različite perspektive*. Sarajevo: CEIR.

Zotova, Ana, Zorica Kuburić, Zlatiborka Popov-Momčinović, Marko-Antonio Brkić and George Wilkes (2021b). *Building trust and reconciliation in Bosnia and Herzegovina: different approaches*. Novi Sad: CEIR.

Marko, Davor, George Wilkes, Emina Čosić, Zorica Kuburić, Marko Antonio Brkić, Gorazd Andrejič, Zlatiborka Popov-Momčinović, Ana Zotova i Muhamed Jusić (2021). *Pomirenje – sredstvo za borbu protiv nesigurnosti ili način otpora politikama podjele: Gradani/ke u 13 lokalnih zajednica BiH o procesima pomirenja i izgradnje povjerenja*. Sarajevo: CEIR.

Wilkes, George, Ana Zotova, Gorazd Andrejč, Zorica Kuburić, Marko-Antonio Brkić, Muhamed Jusić i Zlatiborka Popov-Momčinović (2012). *Pomirenje i izgradnja povjerenja u Bosni i Hercegovini, Ispitivanje javnih stavova u četiri grada i regiona*, Sarajevo: CEIR.

Wilkes, George, Ana Zotova, Gorazd Andrejč, Zorica Kuburić, Marko-Antonio Brkić, Muhamed Jusić, Zlatiborka Popov-Momčinović i Davor Marko (2013). *Faktori pomirenja: religija, lokalni odnosi, ljudi i povjerenje – Rezultati istraživanja sprovedenog u 13 gradova širom Bosne i Hercegovine maja 2013*, Sarajevo: CEIR and University of Edinburgh Project on Religion and Ethics in the Making of War and Peace.

Odabrane publikacije koje se bave različitim aspektima odnosa između različitosti, nepovoljnih uticaja, civilnog društva i izgradnje mira u Bosni i Hercegovini

Ćurak, Nerzuk (2016). *Rasprava o miru i nasilju. (Geo)politika rata – (geo)politika mira – studije mira*. Sarajevo: Buybook.

Marko, Davor (n.d.), *Jezik straha: Analiza govora i javnih istupa religijskih lidera u zemljama Zapadnog Balkana*.

Marković, Goran (2009). Ustav Bosne i Hercegovine. U S. Gavrić, D. Banović, C. Krause (2009). *Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine- izabrani aspekti* (57-84). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Konrad Adenauer, predstavništvo u Bosni i Hercegovini.

Popov-Momčinović, Zlatiborka (2018). *Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini: izazov rodnim ulogama, usta(nov)ljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju*. Sarajevo: Fondacija CURE, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, CEIR.

Puljek-Shank, Randall and Verkoren, Willemijn (2017). ‘Civil society in a divided society: Linking legitimacy and ethnicness of civil society organizations in Bosnia-Herzegovina’, *Cooperation and Conflict*, 52(2), 184-202.

Spahić-Šiljak, Zilka (2015). ‘Women Citizens and Believers as Agents of Peace in Bosnia and Herzegovina’, In: Marshall, Katherine, and Susan Hayward (eds.), *Women Religion and Peacebuilding. Illuminating the Unseen*, Washington D.C., USIP, 231-244.

Recenzija

Izvještaj „Preporuke za aktivnosti na izgradnji pomirenja iz perspektive praktičara organizacija civilnog društva (OCD)“ koji je pripremila grupa autorica i autora, a publicirao CEIR, Novi Sad / Sarajevo, 2021. godine predstavlja vrlo vrijedan dokument koji istovremeno i detektira probleme i nudi konkretnе smjernice šta bi trebalo uraditi da se prevaziđu prepreke u procesima pomirenja.

Autorice i autori ovog izvještaja su istraživali pitanje pomirenja među OCD u Bosni i Hercegovini koristeći fokus grupe kao metod istraživanja. Prikupili su podatke od šest OCD iz cijele Bosne i Hercegovine i vrlo je važno što su nastojali uključiti OCD koje djeluju u različitim regijama i koje najviše rade sa ženama i mladima i u posljednjim decenijama su ostavile snažan pečat u izgradnji mira u svojim zajednicama i šire.

Predstavnice i predstavnici OCD su prepoznali nekoliko ključnih prepreka u procesima pomirenja:

- a) Politika, odnosno politiziranje svakog segmenta života što otežava bilo kakav iskorak iz zadanog okvira, a to politički lideri obilate koriste za svoje ciljeve. Istaknuli su da pomirenje u svakodnevnom životu napreduje ali da sve to zasjene političke podjele koje se dodatno utvrđuju preko medija i obrazovanja;
- b) Gubitak socijalnog i ekonomskog kapitala - odlazak radne snage i posvemašnje osiromašenje su velike prepreke za pomirenje, jer bez ljudskog kapitala i ekonomske stabilnosti teško je uspostavljati krhke ali važne stubove pomirenja.
- c) Vjerske institucije su navedene kao prepreka pomirenja zbog licemjerstva i neiskrenog odnosa u dijalogu, a uz sve to i patrijarhat koji isključuje žene. Ipak OCD koje okupljaju vjernice patrijarhat ne vide kao veliku prepreku već mogućnost da rade na lokalnoj razini što može donijeti dugoročnije rezultate.
- d) Obrazovni sistem je također prepoznat kao prepreka zbog podjela i zabrana ispoljavanja nacionalnog identiteta, kao što je zabrana korištenje imena bosanskog jezika.
- e) Medijska manipulacija se navodi kao prepreka u dolaženju do tačnih informacija. U velikoj količini informacija i sadržaja teško je pronaći tačne i pouzdane informacije, a posebno je teško zainteresirati mlade da se angažiraju na procesima pomirenja, jer su okupirani drugim sadržajima;
- f) Usađene predrasude su još jedna prepreka koje se razvijaju prije svega u porodici i homogenim etno-nacionalnim zajednicama. Mladi imaju vrlo malo prilika da se susreću s mladima iz drugih etničkih i religijskih zajednica a kada i dobiju takve prilike opterećeni su predrasudama koje nose iz primarne socijalizacije;

g) Funkcioniranje OCD je prepreka koju su prepoznale male organizacije koje djeluju više na lokalnoj razini, jer nemaju jednak pristup resursima, niti imaju jednake mogućnosti prezentirati svoj rad kao organizacije koje imaju velike budžete i podršku.

Iako su učesnice i učesnici ovog istraživanja detektirali niz prepreka istovremeno su ponudili i svoje vizije rješenja istih. Njihove vizije su rezultat iskustva rada na terenu i problema s kojim se suočavaju. Zanimljivo je da neke organizacije ističu da u procesima pomirenja treba izbjegavati načine rada u kojima će se naglašavati krivnja i podsjećanje na sukobe, već umjesto toga da se slušaju glasovi mladih koji trebaju govoriti o budućnosti. Iako to može biti produktivno, veliki broj onih koji su preživjeli velika stradanja žele da se razgovara o prošlosti i da se zadovolji pravda kako bi se dalje moglo raditi na pomirenju. Janine Natalya Clark u svojoj knjizi *International Trials and Reconciliation: Assessing the Impact of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia* (2014) govori upravo o tome u kojoj mjeri se izbjegava razgovor o prošlosti da se ne bi izazvali dodatni sukobi. Potiskivanje nagomilanih traumatskih iskustava i nezadovoljene pravde, može biti korišteno kasnije za iniciranje i opravdavanje novih sukoba, pa je zbog toga važno razgovarati. Pitanje je naravno kako razgovarati i da li sve OCD imaju alate i obučene ljude da mogu voditi dijalog o teškim temama ratne prošlosti bez okrivljavanja.

Vrlo je važno što su učesnice i učesnici ovog istraživanja prepoznali uspješne strategije pomirenja u lokalnim zajednicama koje uključuju djelovanje različitih faktora društva, kao i individualni angažman i odgovornost. Ekonomsko osnaživanje je iznimno važno, jer se na taj način ljudima omogućava dostojanstven život i mogućnost da slobodnije djeluju i da manje podliježu političkim manipulacijama. Uključivanje manjina i multietnički pristupi u radu sa djecom i mladima su također prepoznati kao ključni pristupi u unaprijeđenju procesa pomirenja. Ako se sve odvija u homogenim zajednicama i ako mlađi nemaju priliku iskoracići iz zadata etno-nacionalno i religijske kutije u koju su upakirani, onda je teško očekivati razumijevanje i pomirenje. Susret različitosti je ključan, jer svaki glas koji je isključen iz procesa pomirenja, sutra može biti glas koji će neko koristiti za sukobe.

Zadnji dio ovog izvještaja koji se bavi pitanjem vjeronauke u školi i vjerskog odgoja zrcali prijepore i nerazumijevanja među OCD koje su sekularne i one koje su utemeljene u religiji. Vidljivo je da se sekularno-religijski prijepor odnosi na vrijednosti, način odgoja te ulogu religije koja po jednima odgaja čovjeka sa najljepšim vrlinama, a prema drugima dijeli djecu i ljude na nacionalnoj i religijskoj osnovi. Ovakva argumentacija nije nova i često se može čuti među pobornicima i protivnicima vjeronauke. Ovo je pokazatelj koliko je važno raditi zajedno na prevazilaženju sekularno-religijskog jaza i nerazumijevanja kako bi se osmislili novi načini akomodiranja religije u javnom prostoru, bez isključivih pozicija, marginaliziranja i favoriziranja svjetonazorskih stajališta.

Podaci koji su dobiveni u ovom izvještaju su dragocjeni jer mapiraju stvarno stanje u društvu, (ne)razumijevanja i prijepore na kojima treba dalje raditi da oni ne bili izgovor za nove podjele i sukobe.

Ovaj izvještaj je stoga vrijedan doprinos razumijevanju procesa pomirenja u BiH iz perspektive OCD koje rade i najvažniji posao u svojim zajednicama.

Sarajevo, 18.10.2021.

Zilka Spahić Šiljak
Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

316.647.5:[2+321.011.5(497.6)

PREPORUKE za aktivnosti na izgradnji pomirenja iz perspektive praktičara organizacija civilnog društva / Ana Zotova ... [et al.]. - Novi Sad ; Sarajevo : Centar za empirijska istraživanja religije ; Edinburg : Univerzitet, 2021 (Beograd : Čigoja štampa). - 54 str. ; 30 cm

Tiraž 200. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija.

ISBN 978-86-84111-37-3

1. Зотова, Ана, 1984- [автор]
а) Друштво -- Помирење -- Улога религије -- Улога цивилног сектора -- Босна и Херцеговина

COBISS.SR-ID 47460873

Sadržaj

Kratak pregled Izvještaja	7
Tok istraživanja i korištene metode	9
<i>Ciljevi istraživanja</i>	9
<i>Napomene o načinu istraživanja</i>	9
<i>Planirane organizacije civilog društva i razlozi njihovog odabira:</i>	12
Prepreke za rad OCD na pomirenju i normalizaciji života	17
<i>Prepreke u oblasti politike</i>	17
<i>Gubitak socijalnog kapitala</i>	19
<i>Gubitak ekonomskog kapitala</i>	20
<i>Prepreke u oblasti vjerskih institucija</i>	20
<i>Prepreke u obrazovnom sistemu</i>	21
<i>Savremene tehnologije i mogućnost manipulacije</i>	22
<i>Konflikt lojalnosti privatnoj i javnoj sferi, nesigurnost, usađene predrasude</i>	22
<i>Prepreke u civilnom sektoru</i>	22
Prijedlozi za aktivnosti OCD na izgradnji mira i normalizaciji života	25
<i>Podsticanje države da odgovorno radi svoj posao</i>	25
<i>Podsticanje razrešavanja trauma iz prošlosti bez rituala pomirenja i nametanja krivice</i> ...26	26
<i>Ratne traume i kako ih prevazići</i>	27
<i>Izgradnja društva i zajedničke vrijednosti</i>	29
<i>Očuvanje prirodne sredina koja je zajednički dom za građane BiH</i>	30
<i>Povezivanje kako pojedinaca u okviru različitih organizacija tako i civilnog i državnog sektora</i>	30
<i>Praktični koraci ka pomirenju na lokalnom nivou</i>	32
<i>Medijska kultura</i>	35
<i>Ekonomска nezavisnost pojedinca otvara put ka većoj slobodi i ravnopravnosti</i>	35
<i>Obrazovni sistem u konfliktu oko vjerske nastave</i>	38
<i>Prijedlog da se uvede što više sadržaja u neformalno obrazovanje</i>	42
<i>Uticaj vjernika i vjernica na rekonstrukciju zajednice</i>	43
Zaključci i implikacije za dalje istraživanje.....	47
Summary in English.....	49
Dodatna literatura	51
Recenzija.....	53

